

Premi Jaume I d'assaig CIUTAT DE VILA-REAL 2009

ELS BOMBARDEJOS DE VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL (1937-1939)

DOMINGO J. FONT PITARCH
ANTONI PITARCH FONT

Publicacions de l'Il·lustríssim
Ajuntament de Vila-real

Aquest treball d'investigació, de Domigo J. Font Pitarch i Antoni Pitarch Font, presentat sota el lema "MEMORIAL DEMOCRÀTIC" al CERTAMEN LITERARI CIUTAT DE VILA-REAL 2009 ha estat mereixedor del PREMI JAUME I d'assaig amb un jurat format per Imma Arrufat Barrué, Josep Benedito Nuez i Samuel Garrido Herrero; actua com a secretària Sonia Rubert Planes, gestora cultural, i com a president, Héctor Folgado Miravet, regidor de Cultura de l'Ajuntament de Vila-real.

© 2010 Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real; plaça Major, s/n, Vila-real

Correccions: Departament de Promoció Lingüística de l'Ajuntament de Vila-real
Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca i Mónica Soler Beltrán

ISBN: 978-84-96843-36-3

Dipòsit legal: CS-184-2010

Disseny i maquetació: Pasku Disseny, SL

Impressió: Canós Impressors, SL; Sant Mateu, 20, 12540 Vila-real

Domigo J. Font Pitarch
Antoni Pitarch Font

Els bombardejos de Vila-real durant la Guerra Civil (1937-1939)

Premi Jaume I d'assaig
Ciutat de Vila-real 2009

Ajuntament
de Vila-real
Servei de Publicacions

Vila-real 2010

ÍNDIX

I. Introducció	9
II. La Guerra Civil en terres valencianes.....	23
III. Sobre els bombardejos a Vila-real	35
IV. Cronologia dels bombardejos	45
V. La protecció de la població. Els refugis	81
VI. Testimonis dels bombardejos	89
VII. La visió infantil dels bombardejos	99
VIII. Bibliografia	103
IX. Fons i documents consultats als arxius i hemeroteques	106
X. Sigles emprades	108

I. INTRODUCCIÓ

La Guerra Civil suposa una ocasió històrica, per no dir l'única, en què Espanya va jugar un paper protagonista en l'àmbit mundial durant el segle XX perquè, malgrat la neutralitat fictícia de molts estats europeus -en aquest període de transició entre les dues guerres mundials-, per tothom és reconeguda la participació d'italians i alemanys per un costat, així com el suport de les Brigades Internacionals o de la URSS estalinista al bàndol republicà.

En certa manera, la Guerra Civil no va concloure fins la mort del dictador, Francisco Franco (1975), encara que molts autors l'allarguen fins al 1977 o, fins i tot, cap al 1979 amb les primeres eleccions democràtiques després de la Constitució, mentre d'altres analistes constaten les ferides que, encara en l'actualitat, continuen sense tancar-se, després de tants anys de democràcia i ben entrat el segle XXI.

En realitat, només a partir de les dècades del tardofranquisme, les dels seixanta i setanta del passat segle XX, s'iniciava l'ús dels fons arxivístics oficials com a fonts essencials per a l'estudi de la Guerra Civil, mentre molts documents quedaven sense desclassificar fins ben entrada la dècada dels noranta i, tal com sol passar amb molts esdeveniments històrics, mai podrà escriure's una història definitiva de la guerra perquè afectà directament el cent per cent dels habitants de l'Estat en la dècada dels trenta i, indirectament, bona part dels seus descendents d'un i d'altre bàndol.

Tot i això, encara resulta problemàtic la tria d'una denominació per als bàndols en litigi, ja que recórrer als tradicionals blau (per als franquistes) i roig (per als defensors de la legitimitat republicana) resulta simplista i, en canvi, apostar per una nomenclatura en negatiu, com ara anticomunistes i antifeixistes, podria excloure una bona part de la població que s'identificaria amb les dues causes. En realitat, els sublevats franquistes eren la dreta i els defensors de la legitimitat republicana (malgrat que molts republicans del Partit Radical de

Lerroux acabaren en el bàndol franquista) eren l'esquerra o Front Popular, ampliat amb els nacionalistes perifèrics (sobretot bascos i catalans on, per trencar els maniqueïsmes a l'ús, també hi havia molts catòlics practicants) i els anarquistes.

En els darrers anys, hi ha cert consens entres els hispanistes i historiadors de la Guerra Civil Espanyola en considerar el triomf del Front Popular (coalició de les esquerres) a les Eleccions Generals de febrer de 1936 com l'inici de la conspiració contra el govern legítim de la República que, definitivament, esclataria, sota la direcció inicial del general Mola, una vegada passades les festes de Sant Fermí a Pamplona, és a dir, a partir de la vesprada del 17 de juliol quan el general Franco inicià els primers moviments des del nord d'Àfrica. La mort sobtada de Mola, així com la de Sanjurjo, deixaria sota el comandament de Franco, més endavant anomenat *Generalísimo*, la direcció de les tropes sublevades.

Però la Guerra Civil no va ser, únicament, un conflicte bèl·lic entre espanyols, ja que el context polític, econòmic, ideològic i militar de l'Europa dels anys trenta, hereva de la Primera Guerra Mundial i del primer crac de la Borsa de Nova York (1929), s'anava bipolaritzant, a poc a poc, entre dos fronts ben definits que apuntaven cap als totalitarismes de dretes (feixisme i nazisme) i d'esquerres (dictadura del proletariat o comunisme), malgrat el Pacte de Brest-Litovsk (1939) entre Hitler i Stalin -per al repartiment secret de Polònia- o la desídia dels nord-americans davant l'avanç del nazisme, ja que els Estats Units tampoc no van reaccionar fins l'atac nipó a la base militar de Pearl Harbor, al Pacífic. L'evident debilitat dels règims parlamentaris dels anys trenta del segle XX -potser més preocupats per l'esclat d'una revolució bolxevic en territori propi que no per l'expansió del feixisme-, també es manifestà amb l'escassa implicació o neutralitat oficial dels estats democràtics veïns, com ara França o el Regne Unit. Mentrestant -com hem apuntat a l'inici-, el suport militar i armamentístic als sublevats, per part de la Itàlia de Benito Mussolini o de l'Alemanya d'Adolf Hitler, va ser manifesta des del primer moment, com també l'aportació de l'ajuda soviètica a l'exèrcit de la República Espanyola per part del nou règim soviètic de Josef Stalin.

Les conseqüències dels interessos particulars de les potències estrangeres participants en la Guerra Civil Espanyola van recaure, en primera persona –i potser per primera vegada en la història-, sobre els ciutadans de reraguarda, donat que els objectius de les forces militars estrangeres (russes, italianes o alemanyes) anaven més enllà de les estratègies en territori peninsular: l'experiència alemanya fou la més fructífera, ja que la Guerra Civil els donà l'oportunitat d'assajar amb nous materials bèl·lics de cara a una nova confrontació mundial (provaren, entre d'altres, el bombarder Heinkel He-111, els caces Messerschmitt Me-109 i els bombarders en picat del Junker Ju-87 *Stuka* que, de tota manera, serien molt prompte substituïts per d'altres models més avançats en iniciar-se, al 1939, la declaració de guerra contra Alemanya de França i el Regne Unit).

En territori peninsular, les estratègies anaren canviant amb el decurs de la Guerra Civil ja que, en iniciar-se la campanya del nord i les contínues ofensives sobre Madrid, com és lògic, la nova conjuntura d'un escenari bèl·lic que es perllongava en el temps molt més del que els sublevats havien calculat, obligava els dos bàndols a una forta reestructuració de les forces aèries¹ quan ja portaven, més o menys, un any de guerra.

Així, els grups aeris rebels es reorganitzaren en els següents grups:

La legió Còndor va seguir amb els seus 100 avions, encara que algunes fonts multipliquen per dos aquesta xifra, fins a doblar-la. A la tardor del 1937 va canviar els seus 36 Junkers Ju-52 per altres tants Heinkel He-111, 24 caces Heinkel He-51 pels nous Messerschmitt Bf-109B, i els Heinkel He-70 pels Dornier Do-17. També els va arribar un Heinkel He-112 i algun Junker Ju-87 *Stuka*, en període de proves.

L'Aviació Legionària Italiana va millorar el seu material en menor escala, però va augmentar el nombre després del desastre de Guadalajara. La quantitat d'esquadrilles de Fiat Cr-32 va passar de 5 a 8, també van reforçar el grup de bombarders Savoia SM-81 amb una patrulla dels excel·lents Savoia S-79, que

¹ ARRIMADA, Javier, *Las fuerzas aéreas en la Guerra Civil española*, ed. digital, 2006.

Aviazione Legionaria Italiana

després es transformarien en grup en associar-se. El nou cap Bernasconi va succeir Velardi, que s'ocuparia del grup de les Illes Balears.

L'aviació dels rebels va créixer molt en proporció, ja que van equipar el grup de Breguet Br-XIX amb Heinkel He-51 cedits pels alemanys, uns avions inferiors als caces republicans però que es podien utilitzar com a bombarders lleugers, adaptant llançadors i un dipòsit de benzina. A Logronyo, també es va completar el grup de bombardeig amb 22 Aero A-101 capturats al vaixell *Hordena* i 8 més del vaixell de guerra *Mar Cantábrico*. Les esquadrilles de Heinkel He-51 i d'Imam Romeo Ro-37 es van transformar en grups. També van arribar 7 bombarders Savoia SM-79 que, més endavant, debutarien a la batalla de Belchite.

A la tardor van arribar dos grups més de Savoia SM-79, que amb els Heinkel He-70 cedits per Alemanya, van formar un grup de bombardeig. Els caces comprenien el grup Morato, amb 13 Fiat Cr-32, i el grup espanyol de caça amb 18 avions dirigits per Sales i Ibarra. La zona dels nacionals es va dividir en quatre regions aèries: Nord, Centre, Sud i Llevant, amb capitalitat a Lleó, Salamanca (després Alaminos), Sevilla i Saragossa.

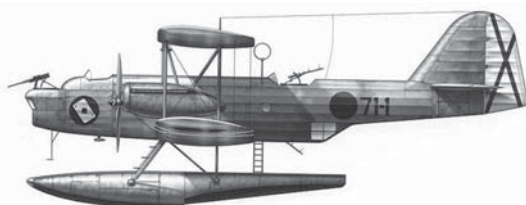
Heinkel He-46 C *Pava*

Heinkel He-45 *Pavo*

Heinkel He-46 C *Pava*

Heinkel He-59 B *Zapatones*

Heinkel He-111 B
Heinkel He-111 C
Heinkel He-111 E
Pedro

Heinkel He-70 E *Rayo*

Diferents models del Heinkel alemany amb els seus sobrenoms

La Brigada Aèria Hispana, comandada per Apolinar Sáez de Buruaga, constava de:

- Set grups de *cadenes*²:

1-G-10 / 3-G-10 Grup de Breguet Br-XIX

2-G-10 / 5-G-10 Grup de Breguet Br-XIX

1-G-11 / 3-G-11 Grup de Heinkel He-46 o *Pava*³

1-G-12 / 2-G-12 Grup de Romeo Ro-37

1-G-2 Grup de Heinkel He-51 (Jiménez-Millas)

6-G-15 Grup de Heinkel He-45

5-G-17 Grup d'Aero A-101

- Primera esquadra (Eduardo González Gallarza):

1-G-22 Grup de Junkers Ju-52

2-G-22 Grup de Junkers Ju-52

- Segona esquadra (José Lacalle Larraga):

3-G-28 Grup de Savoia SM-79 (Luis Pardo)

4-G-28 Grup de Savoia SM-79 (Luis Navarro)

- Tercera esquadra (Alfons d'Orleans):

5-G-28 Grup de Savoia SM-79 (José Gomà)

7-G-14 Grup de Heinkel He-70 (Soler)

² La paraula *cadenes* es refereix a un procediment d'atac a terra que van idear els pilots nacionals, mitjançant el qual els avions lleugers de bombardeig realitzaven passades de bombardeig i metrallat en fila, un rere l'altre, sobre un mateix objectiu, malgrat tractar-se d'una tàctica molt vulnerable si hagueren tingut al davant una artilleria antiaèria eficaç.

³ Sobrenom del bombarder lleuger alemany Heinkel He-46 i, per extensió, el de tota l'aviació feixista. A les poblacions del litoral valencià, però, es coneixia popularment com a *Pava* qualsevol aparell aeri de bombardeig. Però les *Paves* que solien bombardejar els objectius de la costa mediterrània eren, més aviat, els Savoia SM-79 de la base de Mallorca i els hidroavions Heinkel He-59 de la base de Pollença.

- Grup de caça (Ángel Sales)

IG-2 Heinkel He-51

2-G-3 Fiat Cr-32 (Morato)

3-G-3 Fiat Cr-32

4-G-2 Heinkel He-51

En total 40 bombarders i 36 caces. A més, cal comptar amb els grups independents que sumarien altres 50 aparells:

- Grup mixt amb aparells Fokker F-VII i De Havilland Dh-89 Dragon Rapide

- Grups de bombardeig

15-G-21 Grup de Savoia SM-81

16-G-21 Grup de Savoia SM-81

17-G-21 Grup de Savoia SM-81

18-G-21 Grup de Savoia SM-81

Saviola SM-81 en ple bombardeig escortat per diversos Fiat Cr-32

- Grup de reconeixement marítim

1-G-70 Grup de Dornier J Wal

2-G-62 Grup de Cant-Z-501 i Cant-Z-506B

2-G-62/70 Grup de Cant-Z 501 i Cant-Z-506B

2-G-62/73 Grup de Cant-Z 501 i Cant-Z-506B

- Grup de comunicació

Arado 66/68

- Grup mixt (transport / bombardeig)

G-86/70 Grup amb aparells Junkers Ju-86, Heinkel He-70F i
Henschel Hs-126

Per la seua banda, els republicans, acabada la campanya del Nord, van patir l'abandonament dels russos que començaven a deixar Espanya i els comandaments superiors en mans espanyoles. La composició de l'aviació republicana quedava així:

Esquadra de caça núm. 11 (Ramon Puparelli):

- Grup núm. 21 Polikarpov I-16 *Mosca* (Ptujin i Aguirre)

Esquadrilla 1 (Claudine)

Esquadrilla 2 (Pleschenkov)

Esquadrilla 3 (Smirnov)

L'esquadrilla 4 es va perdre a Astúries, reconstruïda (Zarauz)

Esquadrilla 5 (Ivanov)

Esquadrilla 6 (Gusiev)

- Grup núm. 26 Polikarpov I-15 *Xato* (Puparelli i Armari)

Esquadrilla 1 (Antonov)

Esquadrilla 2 (Chindasvinto González, després Gerardo Gil i Calvo)

Esquadrilla 3 (Comas)

L'esquadrilla 4 també es va perdre a Astúries, reconstruïda (Duarte)

Esquadra de bombardeig núm. 5 (Alfredo Tourné i Arcega):

- Grup 12. En principi estaven tots els avions russos, després només els Tupolev Sb-2 *Katiuska*

- Grup 24. Amb avions Tupolev Sb-2 *Katiuska* (Eduardo Pereira i Leocadio Mendiola)

Esquadrilla 1 (russa, el 1938 Gómez)

Esquadrilla 2 (Mendiluce)

Esquadrilla 3 (Armando García, el 1938 Cabré)

Esquadrilla 4 (Ricote, el 1938 Jaume Mata)

Les esquadrilles 20, 40 i 50, de Polikarpov Rz *Natacha*, van ser dissoltes el setembre de 1937 i els seus avions i tripulants distribuïts entre les tres esquadrilles del grup 30.

- Grup 30 bombardeig Polikarpov Rz *Natacha* (Juan Alonso Vega)

Esquadrilla 1 (Juan de Vargas)

Esquadrilla 2 (Sánchez Calvo)

Esquadrilla 3 (Manuel Montalbán)

Esquadrilla 4 (Valentí Pelayo)

Alonso Vega va substituir després Puparelli, el comandament de l'esquadra

de caça, i Pelayo va ascendir a cap del grup 30; José María del Romero, Alfredo Cervera i Hernández Chacón van prendre el comandament de les esquadilles 1, 3 i 4.

- Dels grups 14, 15, 16, 20 i 25 no es té notícia des de finals de 1937, ja que en van formar un de nou.

- Grup 28 amb els avions Grumman G-23 *Delfín*, que comencen a arribar de Canadà.

Esquadra mixta núm.7

A banda de les anteriors esquadres de caces i bombarders, es va organitzar una esquadra mixta a la qual es va assignar el número 7, malgrat ser coneguda, també, amb el nom de *Circo Krone*, en record dels avions del nord. Es componia de tres grups, la numeració dels quals -71, 72 i 73- es derivava de l'indicatiu de l'esquadra.

- El grup 71 constava almenys de cinc esquadilles, una d'elles de Grumman G-23 *Delfín*, una altra de Vultee V1A i una altra de Polikarpov R5 *Rasant* nocturns; aquest grup també tenia avions dels tipus Polikarpov I-15 *Xato*, Potez-54, Marcel Bloch Mb-210, Gourdou Lesseurre GL-32, Aero A-101, Dewoitine D-37 i Letov S-231.

- En el grup 72 hi havia esquadilles de Potez-54, Marcel Bloch Mb-210, Douglas Dc-2 i De Havilland Dh-89 Drac.

- Al grup 73 pertanyien els Vickers Vildebeest.

Per numeració, l'aviació popular -o republicana- des de la seua creació, es pot classificar de la següent manera:

- Esquadrilla Malraux, internacional (dissolta el 1937)

- Grup Potez-54 (integrat en el grup 72)

- Grup Marcel Bloch Mb-210 (dissolt el 1937)
- Grup 12 de bombardeig amb Tupolev SB-2
- Grup 14 mixt (dissolt el 1937)
- Grup 15 (dissolt el 1937)
- Grup 16 (dissolt el 1937)
- Grup 20 autònom amb Polikarpov Rz (dissolt el 1937)
- Grup 21 de caça amb Polikarpov I-16 (sis esquadrilles)
- Grup 22
- Grup 23
- Grup 24 de bombardeig amb Tupolev SB-2
- Grup 25 autònom amb Polikarpov Rz (dissolt el 1937)
- Grup 26 de caça amb Polikarpov I-15 (quatre esquadrilles)
- Grup 27
- Grup 28 independent amb Grumman G-23 (nou el 1938)
- Grup 29 autònom amb Polikarpov Rz
- Grup 30 amb Polikarpov Rz procedents dels grups 20, 40 i 50
- Grup 32 de bombardeig amb Tupolev Sb-2
- Grup 40 amb Polikarpov Rz (dissolt el 1937)
- Grup 50 amb Polikarpov Rz (dissolt el 1937)

- Grup 71 mixt amb Grumman G-23 *Delfín*, Vultee V1A, Dewoitine D-37, Gourdou Lesseurre GL-32, Letov S-231, Polikarpov R5 *Rasant* i Aeri A-101

- Grup 72 mixt amb Vultee V1A, Potez-54, Marcel Bloch Mb-210, Douglas Dc-2, i De Haviland Dh-82

- Grup 73 amb Vickers Vildebeest

Les esquadres republicanes no es van integrar en una unitat superior, però cal tenir en compte que pels seus efectius equivalien a les Brigades Aèries Nacionals, de la mateixa manera que els seus grups superaven a les esquadres rebels que, de vegades, només equivalien a esquadrilles governamentals.

Concretament, les esquadres espanyoles de Junkers Ju-52 i Savoia SM-79 eren de 13 avions quan, en canvi, totes les esquadrilles adversàries eren de 12 aparells. Els grups alemanys es componien de trenta-sis avions i els italians, de tres esquadrilles de nou (si eren de caça) o de dos esquadrilles de sis (si eren de bombardeig). El 1937 apareixen noves regions que s'afegeixen a les tres anteriors (anomenades esquadres abans de la guerra), encara que es tractava d'unes regions aèries que no disposaven de forces aèries adscrites, sinó que l'assignació d'aviació variava segons la intensitat dels combats o els plans estratègics. Per tant, no s'haurien de confondre les esquadres operatives de la guerra amb les anteriors que -aquestes sí- havien estat organitzacions mixtes, amb base territorial i forces aèries adscrites.

La guerra també reservava moments estel·lars per als italians, com ara la campanya d'Aragó, l'ofensiva contra València, així com el darrer reducte republicà, és a dir, el port d'Alacant on es rendiren les forces perdedores al general Gambara. La presència italiana va materialitzar-se amb major amplitud a l'illa de Mallorca (feu temporal del comte Rossi, un extravagant i violent feixista italià), des d'on partien les incursions de l'aviació contra les costes mediterrànies. Fins i tot, l'idioma italià arribà a declarar-se assignatura oficial en els estudis de batxillerat que es realitzaren a les Illes durant la Guerra Civil. Entre agost

i setembre de 1937, qualsevol vaixell que creuara el Mediterrani en direcció a la costa valenciana era atacat per la Marina o l'Aviació italogermànica, ja que concebien la guerra espanyola com un gran laboratori de sang.

De tota manera, encara que, potser, el record més cruel que s'ha perpetuat d'aquell temps de guerra és el del bombardeig de Guernica per la legió Cóndor alemanya; la densitat del terror sobre la costa valenciana, en canvi, va ser protagonitzat per l'aviació italiana tot seguint les consignes de Mussolini per a liquidar, ràpidament, la guerra. També, al març de 1938, s'aplicà un atac terrorífic sobre Barcelona.

Al llarg de la Guerra Civil, el bàndol franquista va rebre 756 avions de guerra alemanys i 766 d'italians, és a dir, molts més que el bàndol republicà, que n'arribaria a aconseguir 680 soviètics i 188 francesos.

Diario Storico de l'aviació italiana de les Balears (LCEMV)

II. LA GUERRA CIVIL EN TERRES VALENCIANES

Molt prompte, als quatre mesos d'iniciada la guerra, concretament el 4 de novembre de 1936, el govern central de l'Estat republicà es traslladà a València on va romandre un any sencer, és a dir, fins al 30 de novembre de 1937.

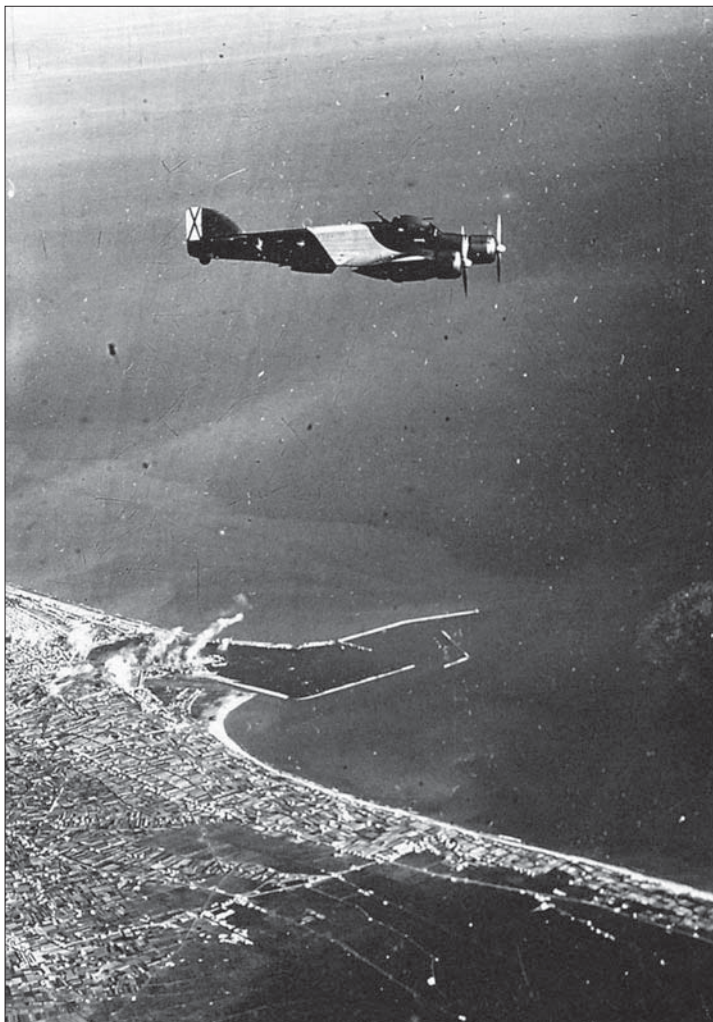
Ja el 15 d'abril de 1938, les tropes franquistes aconseguiren tallar les terres valencianes republicanes en dues parts, en arribar a la costa mediterrània tot entrant per Vinaròs.

Als inicis de 1938, la derrota inicial dels franquistes a Terol s'havia convertit, després de varies setmanes, en una victòria; així, el 22 de febrer de 1938, eixien de la capital aragonesa les darreres forces republicanes. Després de la batalla de Terol, les tropes franquistes observaren el seu camí expedit cap al Mediterrani. El 7 de març iniciaren els atacs des de dues posicions a la zona de l'Ebre: una, des d'un lloc més al nord del riu, i una altra des del sud on, ràpidament, es reconqueria Belchite. El 17 de març, Casp quedava en mans dels franquistes, així com Osca i bona part de la seua província. A l'abril, s'arribava a Lleida i, a partir del dia 8, anaren caient les principals ciutats dels Pirineus.

El 10 d'abril de 1938, el cap de l'Exèrcit del Nord, general Dávila, va donar ordre perquè el cos de l'Ejército de Galicia es dirigira cap a la línia Castelló - l'Alcora amb l'objectiu d'arribar al mar per dividir el territori republicà en dues parts. La lluita fou acarnissada i molt dura en tots els pobles castellonencs, molt especialment en els de la Plana (Vila-real, Castelló, Nules).

Les tropes del republicà Menéndez es feren fortes a Sant Mateu, però molt prompte foren atacades i obligades a iniciar la retirada. El dia de Divendres Sant de 1938 (15 d'abril), Alonso Vega arribava a les platges de Vinaròs, fent el senyal de la creu amb l'aigua salada del mar com a signe de la victòria. Els nacionals de Franco controlaven tota la vora dreta de l'Ebre i només els quedava l'atac final contra les desmoralitzades tropes republicanes, així com la població civil de

Catalunya que restava fidel al govern legítim. Però Franco, de forma sorprenent segons els analistes militars, va decidir dirigir-se cap a València. Mentrestant, el president Negrín nomenava el general Miaja com a cap militar absolut de la zona Centre-sud amb l'objectiu de reafirmar la militarització de la reraguarda, tot mobilitzant les quintes més joves que quedaven, davant un previsible atac sobre València.

Trimotor italià Savoia SM-79 després d'atacar el port de València, 31-12-38 (LCEMV)

Malgrat els esforços reorganitzatius dels republicans, que enviaren les dones a substituir els homes en totes les tasques de reraguarda, les tropes franquistes arribaven a Castelló el 13 de juny de 1938, mentre el general Miaja feia una crida a la resistència, és a dir, no pensava en la victòria, en avançar, sinó, només, en mantenir-se. La població civil resistia com podia, però també observava com els dies previs als atacs sobre la Plana anava minvant l'oferta de queviures i productes bàsics. Cada dia que passava, es feia més difícil proveir-se dels productes domèstics imprescindibles: des de maig de 1938 ja es racionava l'oli a València capital. També es prohibia, en zona republicana, l'emissió d'algunes pel·lícules protagonitzades per *elements facciosos* com ara *Morena Clara*, dirigida per Florian Rey i protagonitzada per Imperio Argentina –una actriu, o artista –segons la denominació de l'època-, a la qual no solament situaven en el bàndol franquista sinó que, fins i tot, es començava a especular sobre les simpaties que despertava entre els cercles més pròxims i l'entorn més íntim del Führer.

Tot el litoral mediterrani valencià, així com les ciutats més importants des de Castelló a Alacant, fou bombardejat intensament al llarg de 1938, ocasionaren

Bombardeig sobre Benicàssim (LCMV)

més de set mil morts entre la població civil i destruïren més de deu mil edificis fins al mes de setembre. En total, els avions de l'exèrcit rebel, entre italians, alemanys i alguns comandats per espanyols de l'exèrcit de Franco, llançaren vint-i-quatre mil bombes sobre la zona valenciana costanera fidel a la República.

La caiguda de la zona nord, a mans dels franquistes, deslliurava la seua flota de les tasques de bloqueig del Cantàbric i, per tant, possibilitava el trasllat fins a les Illes Balears des d'on operarien sense dificultats, a partir de la tardor de 1937, fins al final de la Guerra Civil Espanyola.

Davant aquestes incursions aèries, els consells municipals iniciaren les tasques de construcció de refugis, en molts casos amb la participació de voluntaris, sobretot veterans que no tenien edat d'anar al front i, fins i tot, amb la participació forçosa d'aquests -amb amenaces, com ara de retirada de la cartilla de racionament als que es negaren a col·laborar-hi- però, sobretot, de presoners polítics i de guerra. Des del centre peninsular, amb els continus i fracassats atacs sobre Madrid, també arribaven cap a la costa mediterrània milers de refugiats que fugien dels pobles conquerits pels franquistes o, simplement, de les zones en conflicte. Aquest allau d'immigrants refugiats ocasionà greus dificultats a les hisendes municipals que ja estaven molt debilitades des del començament dels enfrontaments bèl·lics.

Els ports republicans, des d'Almeria fins la frontera francesa, es consideraven de vital importància i per al bàndol sublevat constituïen un objectiu de primera magnitud. Pels ports de Castelló, Borriana, Sagunt, València o Gandia es continuaren exportant taronges durant la Guerra Civil i s'ha calculat que el govern de la República va rebre, per aquest comerç, 31,7 milions de dòlars durant la primera campanya (1936-37); 12,7 en la segona (1937-38) i una quantitat insignificant al final de la guerra. De tota manera, a més dels continus bombardejos sobre València i Gandia, els ports de Castelló, Borriana (que havia enviat el primer vaixell de taronges, des del port, el 1928; malgrat acabar-lo totalment el 1932 gràcies a les gestions, entre d'altres, del borrianenc Vicent Cantos Figuerola, ministre de Justícia durant la República), Sagunt, Dénia i Alacant foren objecte,

quasi a diari durant tot el 1938, dels bombardejos del bàndol nacional.

Aquests atacs, provinents de les Illes Balears, ja s'havien iniciat al 1937 però s'intensificarien durant el 1938. Les primeres missions de reconeixement foren realitzades per hidroavions italians, fins al gener de 1937 quan, a les ordres del tinent coronel Ramon Franco (famós aviador, germà del *Generalísimo*, amb un passat de maçó i republicà a les espatlles), s'establiren a Pollença, en la zona nord de l'illa de Mallorca. En teoria, Ramon Franco era el cap de la zona aèria, però en la pràctica no tenia cap poder sobre l'Aviazione Legionaria Italiana, a més de disposar d'un mandat molt breu, a causa de la seua mort en estranyes circumstàncies quan es dirigia a bombardejar València en un dels hidroavions del seu comandament (era el 28 d'octubre de 1938).

Però, malgrat la importància estratègica dels ports valencians per a l'exportació tarongera, també hi havia altres productes i manufactures que preocupaven el govern republicà, com ara, principalment, les importacions de material de guerra ja que, des de març de 1937, els bombardejos serien incessants. Durant tot el 1938, les batudes sobre els ports mediterranis, com hem comentat, sovintejaren cada vegada més i anaren fent-se més perilloses, especialment durant els mesos de

Bombardeig sobre el port de Sagunt, 25-02-38 (AMVr)

primavera i estiu. Els bombardejos nocturns i, sobretot, els realitzats a l'alba, amb les primeres clarors del sol, resultaren molt més efectius per als nacionals que els continus atacs de l'aviació convencional italiana ja que, a ulls dels republicans, era molt més difícil visualitzar-los, és a dir, quasi impossible fins que els tenien, pràcticament, al damunt.

No obstant això, sota pavelló britànic es realitzaria, durant el 1938, la major part del trànsit marítim de l'Espanya republicana, i es calcula al voltant del 70% del total segons els estudis més recents.

Les aviacions d'italians, alemanys, així com la dels militars franquistes, colpejaren sense misericòrdia tot tipus d'objectius, tant civils com militars, posant en pràctica mètodes d'assassinats de civils en massa. El 19 de gener de 1938 es produí el primer atac aeri amb finalitat terrorista. L'objectiu dels avions italians era, únicament, la població de Barcelona, principalment els barris centrals de la Ciutat Comtal on moriren més de cent setanta persones. Aquest bombardeig provocaria una forta reacció contra els procediments bèl·lics dels feixistes a escala mundial. El 26 de gener a València, sis avions italians bombardejaven el Grau i la zona cèntrica, i provocaven cent vint-i-cinc morts i dos-cents vuit ferits. Tant des de Roma, com des del mateix Berlín, es donaren ordres d'aturar els atacs a causa de la gran ressonància mundial que havien provocat aquests bombardejos massius de ciutats republicanes de la reraguarda.

A finals de febrer de 1938, arribaren els bombardejos sobre les instal·lacions més properes a Vila-real, concretament als paratges⁴ de l'entorn del riu Millars. També al març, continuaren les accions bèl·liques sistemàtiques des de l'aire, de nord a sud, sobre Benicarló, Torreblanca, Castelló, Almassora, Sagunt i València, mentre les tropes franquistes pressionaven les republicanes envers les costes de Castelló.

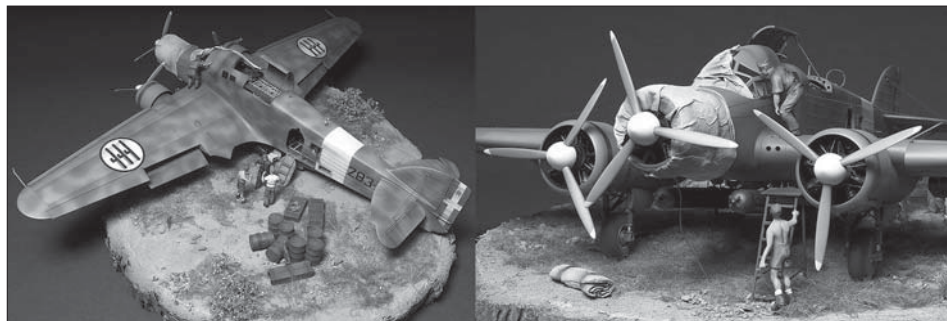
Però, arribats al març, Mussolini es decidí, literalment, a foradar Barcelona:

⁴ MAINAR CABANES, Eladi, *Bajo las bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, volum 14, Editorial Prensa Valenciana, València, 2007, p. 54.

durant els dies 16, 17, 18 i 19 bombardejaren massivament la capital catalana en, almenys, 13 accions aèries. En total, provocaren vuit-cents setanta-tres morts, dels quals cent divuit eren víctimes en edat infantil. El Vaticà es va fer ressò d'aquests atacs indiscriminats amb una nota, del 24 de març, on *L'Osservatore Romano* lamentava profundament els darrers bombardejos sobre la població civil i, per tant, indefensa.

L'1 d'abril es tornà a bombardejar Castelló de la Plana, Borriana i Sagunt. Al dia següent, els bombarders italians tornaren a planejar sobre Castelló, i van atacar el dia 3 una altra vegada la capital de la Plana en tres ocasions; patiren la mateixa sort les poblacions de Benicarló i Sagunt. Entre els edificis destruïts a Castelló es documenta la desfeta sobre l'Hospital Provincial. El dia 7 foren bombardejades les ciutats de Vinaròs i Borriana, i el 9 una altra vegada Vinaròs.

Els hidroavions de la legió Còndor, finalment, bombardejaren Vila-real el dia 13 de juny de 1938, mentre seguien atacant, més al nord, Torreblanca i Benicarló. Dos dies després, l'exèrcit franquista arribava a les costes de Castelló, després que els bombarders SM-79⁵ italians atacaren durament la ciutat de Tortosa.

Diorama del Savoia Marchetti SM-79

⁵ Alguns autors, com ara Eladi Mainar afirmen que els bombarders Savoia S-79 de l'aviació italiana foren, realment, l'eix fonamental de la campanya sobre la costa republicana en general i sobre la valenciana en particular. El Savoia S-79 podia assolir una velocitat de 475 km/h, tenia un sostre de combat de 8.500 metres d'alçària i una autonomia de 2.000 km a plena càrrega (1.250 kg de bombes). El 1937 van ser enviats a Espanya per a operar amb l'Aviació del Terç, i van volar durant la Guerra Civil amb els números 27 i 28 Falchi delle Balearia (Falcons de les Balears) des de les Illes Balears i els Gruppi 29 i 30 Sparvieri, (*esparvers* o *gavilanes*). El Savoia-Marchetti SM.79 serà, al capdavant, el bombarder italià més important de la Segona Guerra Mundial.

El 22 d'abril s'atacava Orpesa i Nules, el 23 Sagunt i el 26 s'iniciava l'ofensiva sobre València, la ciutat del Túria, amb bombardejos simultanis sobre Sagunt i Alzira. El dia 30 els objectius foren Benicarló i el ferrocarril d'Orpesa. El 5 de maig, Castelló de la Plana va sofrir dos duríssims atacs per part dels bombarders italians de Mallorca, tres menys que Alacant i el seu port, amb un bombardeig especialment cruent, sobre el port, el mercat i el centre de la ciutat, sobre mitjan matí del dia 25: el resultat, més de dos-cents cinquanta morts, majoritàriament dones i xiquets, molts ferits i cinquanta edificis derruïts. Davant la crueltat empleada a Alacant, el ministre d'Afers Exteriors de França envià una carta de protesta contra el govern franquista de Burgos, mentre el Vaticà també s'uniria a la protesta mitjançant una carta on es deixava ben clar que aquests bombardejos indiscriminats eren vistos desfavorablement per la cúria de Roma. Aquestes reaccions causaren certa indignació entre les autoritats franquistes que tractaven de donar-li a la guerra fratricida el caràcter de *croada contra l'ateisme*.

Els dies 30 i 31 de maig, els Henkel-59 de la legió Còndor alemanya continuaren atacant, ara sobre Borriana, Sagunt i València. A principis de juny, a més d'Alacant i València, els hidroavions alemanys bombardejaren durant les nits del 6 i 7 el port de Castelló, així com un pont de la carretera general cap a Vila-real. El dia 9 els bombarders enfonsaren un vaixell anglés atracat al port de Castelló, ja que realitzaren una sistemàtica campanya contra tots els altres ports valencians més importants com ara Borriana, Gandia o Dénia, a més dels corresponents a les tres capitals provincials, també a Sagunt i la seua planta siderúrgica i Sogorb, la capital del Palància. Les illes Columbretes, que fins aquest moment havien jugat el paper de vigilants del trànsit aeri perquè era el lloc on els republicans disposaven d'una estació de ràdio per avisar puntualment de l'inici dels bombardejos dels avions de les forces rebels- foren ocupades per les tropes franquistes el 24 de juny de 1938.

Durant el mes de juliol, els bombardejos sobre les costes valencianes continuaren, encara que en menor mesura que als mesos anteriors. La batalla de l'Ebre s'iniciaria, precisament, a finals de mes. L'any 1938 acabava de forma desastrosa i amb greus dubtes sobre el futur de la República. Molt prompte, les

tropes del general Yagüe entraven triomfalment a Barcelona, i provocaven un èxode massiu de civils cap a la frontera francesa.

Els atacs aeris de la Guerra Civil Espanyola havien iniciat un nou camí cap a la guerra moderna. El bombardeig indiscriminat de la població civil allunyada de qualsevol objectiu militar va esdevenir, durant els anys de la Segona Guerra Mundial (1939-1945), una activitat quotidiana per als dos bàndols enfrontats. Espanya va ser un laboratori per als tècnics militars ja que, per exemple, es va comprovar que els avions procedents de la mar, sobretot els que venien de l'est (durant la Guerra Civil, des de Mallorca), eren més difícils de detectar i, sobretot, durant les primeres clarors de l'alba. Si aquests atacs produïren milers de morts a Espanya, poc després acabarien amb la vida de milions de persones d'altres països del món.

Malgrat l'allunyament dels fronts de guerra fins l'abril de 1938, Vila-real com la majoria dels principals municipis valencians patiren la proximitat a la costa que els feia vulnerables als bombardejos dels hidroavions i als canons dels vaixells de guerra arribats per mar des dels primers dies de guerra. Vinaròs, Castelló, Almassora, Vila-real i, especialment, Borriana, eren pobles molt oberts a aquest tipus d'incursions i, a més a més, no tenien cap tipus d'organització defensiva quan es produí la sublevació de les tropes rebels. En aquests primers dies, centenars de persones abandonaven la ciutat totes les nits per anar a dormir als masos, alqueries, masets i pobles de l'interior més propers. Les comissions d'ordre públic de les ciutats més importants instal·laren sirenes per avisar dels possibles atacs aeris. La llum de les ciutats s'apagava per les nits, s'enfosquia tota la Mediterrània i deixava, al davant de la Costa dels Tarongers (Costa de Azahar), l'únic far de les illes Columbretes.

Per iniciativa dels comitès i juntes de defensa locals, començà la construcció de refugis disseminats pel nucli urbà. Catalunya, i en concret Barcelona, esdevingueren referents als quals acollir-se davant la necessitat de trobar la teoria i pràctica de la defensa passiva de la població civil, ja que a la Ciutat Comtal uniren les seues forces diversos consells i acadèmies per editar, al març de 1937,

III. SOBRE ELS BOMBARDEJOS A VILA-REAL

Al respecte del tema, resulta convenient precisar i matisar algunes dades sobre les característiques dels bombardejos sobre Vila-real, i les comarques de la Plana, que ens ajudaran a entendre millor tot allò que va passar. Així, en primer lloc, es poden assenyalar tres fases d'atacs aeris sobre la nostra ciutat, amb marcades diferències entre elles. La primera s'inicia al mes de març de 1937, una vegada que han quedat fixats els fronts, i s'estén fins a un any més tard. Aquest període es caracteritza per uns bombardejos, més o menys sistemàtics, realitzats per la força aèria de la badia de Pollença (principalment l'Aviació Legionària Italiana), els quals tenien la pretensió de destruir objectius d'interés militar, és a dir, vies de comunicació per carretera, vies fèrries, ports, instal·lacions fabrils, dipòsits d'armament, defenses antiaèries, etc.

La segona etapa és més curta, però molt més destructiva, perquè els bombardejos es realitzen sobre les ciutats de manera indiscriminada. Aproximadament, comença al mes d'abril de 1938 i finalitza a mitjan juny. És quan la legió Còndor, amb el suport puntual de l'aviació italiana, adquireix tot el protagonisme. Això es va deure al fet que, quan les tropes franquistes arriben a les poblacions tarragonines del sud, la força alemanya trasllada els seus avions a l'aeròdrom de la Sénia. Des d'ací, van donar suport a l'ofensiva terrestre dels nacionals dins de la nostra província, amb cruels i contundents atacs que pretenien debilitar i castigar tota la reraguarda republicana.

L'última fase és la menys intensa i rellevant, ja que comprén els comptats bombardejos que va realitzar l'aviació de l'Exèrcit Popular, portats a terme amb projectils de moltíssima menor càrrega destructiva, entre la segona quinzena del mes de juny de 1938 i el final de la guerra, nou mesos més tard.

Pel que fa a l'acció del bombardeig com a tal, també es poden distingir dos tipus d'actuacions de l'aviació feixista. D'una banda, la planificada i prevista, que responia a un pla d'acció previ; d'una altra, la imprevista i casual, que es donava

quan un bombarder, davant de l'amenaça dels caces republicans, deixava caure els projectils sobre objectius no predeterminats, amb la qual cosa es modificaven els propòsits inicials. Tot i això, la superioritat de l'aviació rebel sobre la republicana va fer que proliferaren més els atacs premeditats.

Niu de metralladores a la platja de Castelló (HCE)

A partir dels documents i dels testimonis d'aquells que van viure els atacs aeris, també és possible diferenciar els dos itineraris que solien fer els avions damunt del cel de la nostra ciutat. El primer d'ells, que podria anomenar-se *en línia recta*, era el que realitzaven els aparells que venien d'atacar les poblacions marítimes del nord provincial i les defenses antiaèries de la costa d'Orpesa i Benicàssim, o bé aquells procedents de Sagunt i València. L'altre itinerari, que es podria definir com *semicircular*, el descrivien els avions provinents de les Balears, que venien a bombardejar les vies de comunicació sobre el Millars, ja que entraven a la península pel curs del riu, llançaven els projectils sobre les infraestructures i realitzaven un ampli semicercle en torn de la ciutat fins a enfilel el camí del mar sobre el llot del riu Sec, per a iniciar el retorn.

Normalment, els bombardejos sobre els ponts del riu Millars acostumaven a realitzar-los esquadilles de tres, sis o nou avions, tot i que per a perpetrar alguns altres atacs van venir moltes més aeronaus, fins i tot més de trenta. Els bombarders italians provinents de les Balears, solien acudir sense cap protecció aèria -donada la seua superioritat- i solien portar a terme les seues accions bèl·liques entre les

Bombardeig italià sobre els ponts del Millars, 20-12-1937 (CHCC)

Bombardeig sobre els ponts del riu Millars, sense data (AHEA)

vuit i les deu del matí, encara que molts altres atacs van ocórrer en altres franges horàries, com les primeres hores de la vesprada o a la nit. Aquest horari no era casual, més bé al contrari, obeïa a raons⁶ molt estudiades, ja que durant el trajecte d'anada, des de Pollença, el sol quedava a les esquenes dels pilots, mentre que al de tornada, que es realitzava més lleuger per haver llançat els projectils, el sol de front o de cara dificultava la persecució als caces republicans i la precisió dels tirs de les seues metralladores.

Afortunadament per a tothom, l'encert de l'oficial de bombardeig era prou escàs, a pesar que, segons les previsions, el marge de desviació sobre l'objectiu no hauria de superar els dos hectòmetres a més de tres mil metres d'altura, tot i que no llançaven des de tan amunt quan ho feien a la recerca de les vies de comunicació. No obstant això, dins de la ciutat aquest marge d'error no tenia a penes importància, perquè el poder destructiu d'aquells projectils de dos-cents cinquanta quilos era molt gran.

De totes les maneres, Vila-real va rebre un dur càstig, tant al principi dels bombardejos sobre els ponts del riu Millars, com després quan els atacs es van dirigir sobre el nucli urbà i sobre l'estació del ferrocarril, deixant a banda l'escassa eficàcia de l'aviació republicana, en evident inferioritat, i de les defenses antiaèries emplaçades a la comarca de la Plana.

Al llarg dels anys s'ha pensat que el comandament enemic li va atorgar a la ciutat una importància logística que estava prou lluny de tenir, bé per estar ubicada a la reraguarda de Castelló, bé per les connexions sobre el riu Millars, bé per la presència d'una Acadèmia Militar de Transmissions, bé perquè es va pensar que servia d'abastiment d'armament.

La resposta a totes aquestes qüestions es troba en els informes⁷ que la Jefatura del Aire de l'exèrcit franquista va realitzar a primers de novembre

⁶ MAINAR CABANES, Eladi, "La importància de l'ajut italià als militars sublevats", *El bombardeig de Xàtiva 1939. Recull d'estudis*, Ulleu, Xàtiva, 2009, p. 41-58.

⁷ *Resúmenes de información sobre objetivos militares en la provincia de Castellón*, sign. A134, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

de 1937 sobre la nostra província (i que no han estat desclassificats fins l'any 1992). Els documents, catalogats de secrets, separaven els objectius militars de la capital dels de la resta de la província. Per una banda, a la ciutat de Castelló s'assenyalaven com a indrets preferents la central de distribució elèctrica i la central tèrmica del Grau; el dipòsit de màquines ferroviàries a l'estació i el pont del ferrocarril sobre el riu Sec; les concentracions de camions i automòbils; el quarter de Sant Francesc, el de Carrabiners i el de Guàrdies d'Assalt; el dipòsit de municions i el de queviures; la fàbrica de metralladores, la de granades, la de municions, la de bombes de mà i la de vestuari militar; el dipòsit de gasolina de la CAMPSA i el del transport militar; i, fins i tot, l'emissora de Ràdio Castelló.

Per una altra, de la província es destacaven els aeròdroms de Barraques, el Grau de Castelló, Sant Mateu, Sogorb, Vilafamés i el de la Sénia per la seua proximitat. De les comunicacions, se citava el dipòsit de màquines del ferrocarril a l'estació de Benicarló, així com el pont ferroviari i el de la carretera a Benicàssim. També les concentracions de camions i automòbils, que es convertien en els objectius a Borriana, Sogorb i Vila-real. La central hidroelèctrica d'Alventosa perquè, tot i trobar-se a la província de Terol, l'energia que produïa es consumia a les comarques de la Plana i a València; al mateix temps que l'entroncament de línies de la xarxa elèctrica ubicat a Artana i la subestació transformadora d'energia de Vila-real. Finalment, també apareixia la fàbrica de municions de Borriana i les bateries antiaèries situades al port de Borriana i al Grau de Castelló.

Uns altres informes⁸ analitzaven els possibles objectius de la indústria elèctrica de la zona i en ells apareixia la subestació de transformació de Vila-real (a banda de les centrals de Castelló i de València), perquè representava el punt final de la línia de transport de la Compañía de Luz y Fuerza de Levante, procedent de Quart de Poblet. D'ella es detallava "la instalación a la intemperie de transformadores e interruptores de a. t. emplazada junto a la carretera de Villarreal a Onda, a la distancia aproximada de medio kilómetro de Villarreal." Tot això formava part d'un pla de bombardeig que pretenia deixar sense servei d'energia

⁸ *Resúmenes de información sobre objetivos militares en la provincia de Castellón. Planos y croquis (1936 - 1939)*, sign. A83, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

elèctrica l'àrea de Castelló i València, així com fer treballar amb sobrecàrrega les centrals tèrmiques, a més de la interrupció i de la pertorbació del servei.

Un altre estudi destacava també l'interés per bombardejar els salts d'aigua del riu Millars, a causa dels perjudicis que causaria a la indústria de la zona i a la siderúrgia de Sagunt, que també s'alimentava d'aquells aprofitaments hidroelèctrics. Així, s'assenyalaven els d'Alventosa, Olba, Vallat, Onda i el salt d'aigua de la Hidroeléctrica Castellonense a Vila-real, conegut com la Llum de Tol. Al mateix temps, també es feia referència, com a objectiu militar, als nombrosos motors que utilitzaven les societats de reg per a pujar l'aigua i regar els horts de tarongers, a causa dels quantiosos beneficis econòmics que proporcionaven als republicans.

Per una altra banda, un altre informe⁹ analitzava la línia ferroviària entre Port-Bou i València i assenyalava els punts estratègics que podien ser atacats a Catalunya i al País Valencià. Entre Tortosa i Castelló es prioritzaven, per la poca vigilància i per la possibilitat de fer un atac aeri sense massa riscos, el pont sobre el riu Cèrvol a Vinaròs, un pont sobre un rierol molt prop de Benicarló, un altre al terme municipal d'Alcalà de Xivert i, per últim, els nombrosos conductes i ponts xicotets sobre barrancs i riuets d'entre cinc i dotze metres de llargària. Al sud de Castelló, només s'esmentava el pont sobre el riu Millars que hi ha a 700 metres d'Almassora, que era catalogat d'interés i del qual es destacava que no hi havia vigilància.

D'aquesta manera, es pot veure que, a la nostra ciutat, els objectius militars destacats per l'exèrcit nacional eren les concentracions de camions i automòbils, la subestació transformadora de la carretera d'Onda, l'Acadèmia Militar de Transmissions que van instal·lar al convent dels carmelites, la Llum de Tol i el pont del ferrocarril sobre el riu. Entre altres conclusions, aquestes dades confirmen la descoordinació existent entre els comandaments franquistes i els seus aliats estrangers, que anaven totalment per lliure. Per un costat, l'aviació italiana no

⁹ "Información sobre ferrocarriles de Cataluña y Levante", *Resúmenes de información sobre objetivos militares en la provincia de Castellón. Planos y croquis (1936 - 1939)*, sign. A83, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

va deixar d'atacar les infraestructures sobre el Millars, donat que les va entendre com un objectiu prioritari, tot i que als informes de l'exèrcit franquista només constaven com a *objetivo de interés*. Per un altre, la legió Còndor va actuar a la nostra comarca, com ja havia fet en altres llocs, amb total impunitat i amb una inhumana crueltat, bombardejant de manera sistemàtica i sense cap tipus de criteri militar ni estratègic els nuclis urbans i les concentracions de militars a les carreteres, així com les dels civils que fugien.

A pesar de totes aquestes circumstàncies i adversitats, la gent del poble va anar, a poc a poc, acostumant-se a viure amb els bombardejos, a estar pendent de la sirena, a refugiar-se en lloc segur, a romandre a l'amagatall mentre es produïa l'atac o el pas de l'aviació i a esperar l'arribada del segon avís de la sirena quan el perill havia passat.

D'altra banda, l'any 1938 la població de la ciutat va minvar de manera considerable i, majoritàriament, va quedar formada per xiquets, adolescents, dones i persones majors, ja que la República va arribar a mobilitzar, fins i tot, la quinta de 1922. A partir de l'arribada de la primavera, la majoria de la gent va decidir anar-se'n de les seues cases i establir-se a les alqueries i els masets del terme, pel fet que els bombardejos, cada vegada, eren més seguits i afectaven tot el nucli urbà. Malgrat això, durant el dia encara hi havia moviment, ja que les botigues i els comerços romanien oberts i la gent anava a la ciutat a recollir aliments i provisions necessàries, que ja s'oferien de forma racionada. A la nit, el poble es quedava pràcticament buit, només hi eren els refugiats i alguns evacuats que es trobaven de pas, i a fosques, la qual cosa facilitava que es cometeren nombrosos robatoris.

Desgraciadament, també es pot establir un balanç aproximat de víctimes mortals, ferits i edificis destruïts, malgrat que falten documents, a causa de les circumstàncies pròpies del context bèl·lic. No obstant això, és possible confirmar la mort de quaranta-sis persones a causa dels bombardejos, a més d'altres disset persones que van poder perdre la vida pel mateix motiu. Respecte al nombre de persones ferides, hi ha constància de més de trenta ateses, però a causa de

la magnitud dels últims atacs, pot afirmar-se que la quantitat real superaria la cinquantena de persones danyades. Finalment, el total d'edificis derruïts supera el nombre de vuitanta-sis habitatges, a més d'altres edificis afectats com el de l'escorxador, alguns magatzems de taronja i alguns masets.

Sénia de Sant Cristòfol, a la partida de Pinella, on es van refugiar uns quants vila-realencs

IV. CRONOLOGIA DELS BOMBARDEJOS

A l'inici de la primavera de 1937, després d'estabilitzar-se els fronts de combat, de detenir-se la violenta repressió inicial i de restablir-se una certa normalitat, a la nostra ciutat la guerra encara es percebia com un fet relativament llunyà. No obstant això, tot canviaria a partir de la segona quinzena de març amb el bombardeig naval sobre Castelló. S'iniciava un llarg període de dos anys en el qual la província va viure, sota les bombes, la crueltat del conflicte bèl·lic.

Bombardeig italià sobre Castelló amb Vila-real al fons (ADC)

Tot seguit, es detalla una relació dels bombardejos sobre Vila-real dels quals hi ha alguna referència documental (informes dels atacs de les diferents aviacions, ressenyes periodístiques, etc.), així com de les incessants alarmes. Al mateix temps, es fa referència al continu pas d'avions amb destinació a Sagunt i València i als atacs aeris sobre les ciutats dels voltants (Borriana, Nules, Almassora, Castelló, Benicàssim, Orpesa i altres localitats castellonenques), ja que els vila-realencs els van viure quasi com a propis, a causa de la seua proximitat geogràfica i de la potència dels projectils llançats.

El 23 de març de 1937 es produïa el primer bombardeig sobre Castelló. A les vint hores de la vesprada, el creuer *Baleares* iniciava un intens atac sobre la ciutat que deixaria més d'una vintena de morts. Tres dies després, tres aeronaus, molt probablement¹⁰ hidroavions italians Cant Z-501, atacaven els ports de Castelló i de Borriana sense encert i, després, marxaven cap a Sagunt.

La aviación facciosa sobre Villarreal

Ayer fuimos visitados por la aviación facciosa y obsequiados con cuatro bombas.

Próximamente a las dos empezó a percibirse el ruido de motores, y la duda de si sería o no de reales vino a aclararse, cuando se oyeron las detonaciones.

El aparato evolucionó sobre la población unos quince minutos, sin duda buscando el objetivo, al cabo de los cuales llevó a efecto su cometido, arrojando cuatro bombas, que cayeron unos 100 metros fuera de la población, en un huerto de naranjos.

No hubo desgracias personales. Una mujer murió a causa de su afección cardíaca.

La población fué puesta en pie con la consiguiente alarma.

CORRESPONSAL.

Heraldo de Castellón, 26-06-37 (AHMC)

Durant el mes d'abril, el creuer *Baleares* va tornar a bombardejar Castelló i el seu port marítim, encara que sense causar danys. Mentre que els dies 19 i 22, les alarmes van tornar a sonar en tota la comarca de la Plana a causa de dos enfrontaments entre les forces aèries rivals.

El dia 4 de maig, quatre bombarders Savoia S-81 duen a terme un contundent atac sobre Vinaròs i Benicarló, que es repeteix l'endemà amb més de cinquanta bombes llançades en total. Aquest segon dia, a Castelló i els seus voltants van sonar les alarmes a primeres hores de la matinada com a mesura preventiva.

Davant l'amenaça de les aeronaus estrangeres procedents de les Balears, es van traslladar a l'aeròdrom del Grau de Castelló algunes unitats de l'aviació

de Defensa de Costes. Així, el dia 6 de maig, tres aparells van realitzar alguns vols de reconeixement per la zona nord de la província, mentre que sis dies més tard un caça republicà va aconseguir espantar un trimotor que havia atacat un petrolier

¹⁰ SALAS LARRAZÁBAL, Jesús, "La aviación en Castellón en 1936-1939", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, volum LXXVII, gener-desembre, Castelló, 2001, p. 585-600.

a l'altura d'Orpesa. No obstant això, l'endemà, dia 13 de maig, a primeres hores del matí, un altre trimotor va llançar dotze bombes sobre el Grau de Castelló i, després, va metrallar diverses vegades el nucli urbà, encara que sense causar víctimes. Més endavant, el dia 19, un altre atac sobre la costa, entre Benicàssim i el Grau de Castelló, va obligar a intervenir els caces republicans, que van arribar a abatre¹¹ un dels dos trimotors que havien portat a terme l'agressió.

Dos mesos després del primer atac sobre la capital, el dissabte 22 de maig de 1937, es registra el primer bombardeig sobre el nostre terme municipal. A primera hora de la vesprada, cap a les tres, un trimotor que acabava de bombardejar Benicàssim i el Grau de Castelló és sorprès per un caça republicà que aconsegueix fer-lo desviar del seu trajecte. En la fugida, va llançar la majoria dels projectils que encara transportava prop de les Alqueries, però, afortunadament, sense conseqüències ja que no van afectar el nucli urbà.

Finalment, el 25 de maig, a les quatre de la matinada, tres avions bombardegen la costa de Benicàssim, l'aeròdrom del Grau de Castelló, on destrueixen un hangar, i el Pinar. L'atac va causar alguns ferits. Davant de tants atacs i agressions, els caps de les Forces Aèries van habilitar un nou aeròdrom¹² a la província, concretament a Vilafamés, en el qual es van instal·lar els bimotors ràpids de procedència russa Katiuska, amb la finalitat d'atacar les posicions enemigues de les Balears.

Com a exemple il·lustratiu d'aquell moment històric serveix una notícia periodística¹³ que feia referència a un festival benèfic realitzat al Saló CNT de Vilareal, organitzat per la Comissió d'Assistència Social del Consell Municipal, per tal de recaptar fons amb què atendre els nombrosos refugiats acollits. La crònica destacava l'èxit artístic i econòmic, gràcies a la desinteressada participació dels artistes i la nombrosa concurrència del públic, que va acudir a pesar dels continus bombardejos que patien la ciutat i la comarca.

¹¹ "Gobierno Civil", *Heraldo de Castellón*, 21 de maig de 1937, p. 4.

¹² SALAS LARRAZÁBAL, Jesús, op. cit.

¹³ "Función benéfica", *Heraldo de Castellón*, 27 de maig de 1937, p. 4.

Una relativa tranquil·litat va ser la característica predominant durant gran part del mes de juny, la qual cosa van aprofitar, per una banda, les autoritats militars per a establir a la comarca la DECA (Defensa Especial Contra Aeronaus) i, per l'altra, el Govern Civil per a organitzar la Junta Provincial de Defensa Antiaèria, així com les seues corresponents delegacions locals, que havien d'encarregar-se de prendre mesures per a la defensa passiva dels habitants. No obstant això, el divendres 25 de juny, passades les dues de la matinada, quatre avions¹⁴ procedents de Tortosa metrallen el litoral provincial, ataquen el tren correu a l'estació d'Orpesa i, després, deixen caure sobre Castelló catorze bombes. Un d'ells continua cap a Vila-real, sobrevola uns quinze minuts la ciutat cercant l'objectiu i llança quatre bombes que van impactar a uns cent metres del nucli urbà, en un hort de tarongers. La població va ser alertada amb temps suficient i no va haver-hi desgràcies personals, encara que una dona major va morir a conseqüència d'una afecció cardíaca. Els serveis antiaeris republicans van enlairar-se, però no van poder impedir els atacs. Tres dies més tard, durant la matinada del dilluns 28, un vaixell de guerra va aparèixer enfront de Sagunt, va disparar algunes canonades i, després, es va dirigir cap a Castelló. Es van fer sonar les sirenes d'alarma de manera preventiva, però la nau va virar en sentit contrari i no va atacar.

Defenses antiaèries a la costa castellonenca (HCE)

¹⁴ “La aviación facciosa sobre Villarreal”, *Heraldo de Castellón*, 26 de juny de 1937, p. 4.

Aquella incerta quietud imperant el mes anterior es va prolongar durant el trimestre estival, perquè a penes va haver-hi atacs sobre la nostra comarca, si bé és cert que les alarmes van sonar en algunes ocasions. Així, el dissabte 3 de juliol van ser detectats dos vaixells prop del port de Borriana, que van disparar contra la costa, però sense causar danys. Dos dies després, a la matinada del dilluns, una esquadrilla d'aeronaus¹⁵ que venia de bombardejar Sagunt, va emprendre rumb cap a Castelló i durant la travessia van llançar alguns projectils dins del terme municipal de Vila-real, encara que no van produir cap dany personal ni material. Les alarmes van tornar a sonar dos dies més tard, pel fet que van ser albirats prop del port de Borriana uns quants vaixells de guerra, així com el dia 20 de juliol, quan un avió enemic procedent de Benicarló, va sobrevolar la ciutat de Castelló, però no va atacar.

Al mes d'agost, les alarmes van tornar a avisar els dies 18 i 19 per l'aparició de diversos bombarders que acabaven de fustigar el port de Sagunt. El dia 22 al matí ho van fer perquè un submarí estranger va disparar, sense cap encert, contra dos vaixells mercants al port de Borriana. Dos dies més tard, una esquadrilla de trimotors que va bombardejar Benicarló i Santa Magdalena de Polpís va prendre direcció a Castelló, però en arribar al riu Millars va canviar el seu rumb cap al mar sense atacar. Finalment, la nit del 29 d'agost, una ofensiva sobre la ciutat de València va provocar que a tota la nostra comarca sonaren les alarmes i s'apagaren els llums com a mesura de precaució.

Molt semblant va ser la situació durant el mes de setembre, amb alarmes de curta durada (d'uns quinze minuts) provocades per avions de pas per la província, bé per realitzar accions de reconeixement o bé perquè portaven destinació a Sagunt. Això va succeir els dies 11, 13, 15, 16, 22 i 24. Prova d'aquesta relativa tranquil·litat és que el Consell Municipal de la ciutat¹⁶ considerava que no era imminent un atac contra la població, per la qual cosa mantindria encés l'enllumenat públic fins a les dotze de la nit, per a facilitar el trànsit pels carrers.

¹⁵ "Gobierno Civil", *Heraldo de Castellón*, 5 de juliol de 1937, p. 4.

¹⁶ Acta de la sessió del Consell Municipal, 13 de setembre de 1937, foli 31, Arxiu Municipal de Vila-real.

A partir d'aquesta hora, la ciutat quedaria a fosques, ja que la nit era considerada el moment més perillós del dia i no es feien necessaris els llums.

No obstant això, va ser durant aquest estiu quan la base aèria de Pollença es va veure reforçada amb l'arribada, al mes de juliol, dels hidroavions alemanys Heinkel He-59 i, al setembre, dels tristament famosos trimotors italians Savoia SM-79. A partir d'aquest moment, s'iniciava un període d'atacs en què es va registrar molta activitat per part de l'aviació enemiga.

Al mes d'octubre, s'estrenen els trimotors Savoia SM-79 a la nostra comarca. El dia 15 perpetren un atac al port de Castelló i, a l'endemà, els avions italians tornen per fotografiar els danys causats i bombardejar les línies fèrries. El dia 18 és atacat l'eix Benicarló - Vinaròs. El dia 20 al matí es va produir una alarma al port de Borriana per la presència d'un bombarder i, unes hores més tard, la franja costanera entre Alcossebre i Vinaròs, sobretot Peníscola, va rebre un intens càstig. Després, la flota d'aeronaus pren rumb cap a Castelló, però no va arribar a atacar. Es creu que en l'esquadrilla que va bombardejar el nord provincial, va participar¹⁷ el fill de Mussolini.

Bombardeig sobre Almassora, 12-12-1937 (LCEMV)

¹⁷ INFIESTA PÉREZ, José Luis, *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*, volum I, Quirón, Valladolid, 1998, p. 101.

Durant el mes de novembre va augmentar el nombre d'agressions. A mitjan matí del dia 12, cinc bombarders van fer sonar les alarmes, perquè van passar per la comarca amb destinació a Terol, encara que no van llançar cap projectil. Dos dies més tard es va produir un atac sobre el Grau de Castelló. La nit del divendres dia 19, una esquadrilla d'avions¹⁸ ataca Benicarló i, tot seguit, emprenen rumb cap a la capital, on ataquen¹⁹ el centre de la ciutat, els dipòsits de la CAMPSA i el port. Després, per a finalitzar la seua missió, bombardegen Almassora i els voltants de Vila-real. El dia 22 torna a ser atacada la ciutat de Castelló. El 23 i el 25 els atacs cauen sobre el nord provincial. El dia 26, quatre hidroavions bombardegen i metrallen el poble de Benicàssim. El dia 30, a primeres hores del matí, un trimotor Savoia i un bimotor alemany Dornier ataquen²⁰ la flota mercant del port de Borriana, causen dos ferits i després metrallen, en diverses passades, les instal·lacions portuàries.

El dijous 2 de desembre, els hidroavions de la legió Còndor²¹ ataquen la línia fèrria al seu pas per Vila-real, així com a Orpesa. Al dia següent, l'atac recau sobre Vinaròs, Benicarló i l'estació d'Orpesa. L'Aviació Legionària Italiana no descansava ni en diumenge, ja que el dia 5²² els ponts sobre el riu Millars foren objecte d'un altre atac. Dos dies després, el dimarts dia 7, es repetia el bombardeig sobre els ponts del ferrocarril i de la carretera nacional, encara que amb escàs encert, els quals ja constituïen un objectiu estratègic fonamental per als nacionals. Els dies 8 i 11 es van registrar dues alarmes, la primera per la presència d'un avió entre Benicàssim i Castelló, mentre que la segona es va deure a l'atac d'un aparell sobre les defenses antiaèries d'Orpesa i a un posterior vol de reconeixement sobre

¹⁸ "Bombardeos sobre la provincia", *Heraldo de Castellón*, 22 de novembre de 1937, p. 1.

¹⁹ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 147 del 20-11-37, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

²⁰ APARICI GALLART, José A., *Cronología de la Guerra Civil (1936-1939) en la costa de Castellón*, Aula Militar Bermúdez de Castro (edició digital), Castelló, 2008.

²¹ *Partes de operaciones de la Legión Còndor*, activitats del dia 2-12-37, sign. A9109, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

²² *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 36 del 6-12-37, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

la capital. Els dies 12 i 13 van tornar²³ a ser bombardejats els ponts d'Almassora i Vila-real. La vesprada del 18 va haver-hi una nova alarma, a causa de l'atac d'un bombarder sobre Benicàssim, Orpesa, Cabanes i Peníscola. L'endemà, la nit del diumenge dia 19, tres avions van creuar la capital i van llançar un bon nombre de bombes entre Almassora i Vila-real, a la recerca de les infraestructures sobre el riu Millars, encara que tampoc van ocasionar víctimes ni destrosses materials greus.

A les deu i mitja del matí del dilluns 20 de desembre, una altra esquadrilla de trimotors italians va ser albirada en el lloc de vigilància de Moncofa. Uns minuts després, els tres avions tornen a bombardejar²⁴ les esmentades vies de comunicació i deixen caure, en aquesta ocasió, més d'una vintena de projectils. A continuació, es van internar al mar amb direcció a Palma de Mallorca, per la qual cosa a les deu i cinquanta-tres minuts va cessar l'alarma. En aquesta ocasió, tampoc van causar danys importants, però sí una persona ferida. L'endemà dos hidroavions atacaven el litoral d'Alcossebre, Torreblanca i Orpesa. El matí del dia 22, tres bombarders italians ho feien sobre Castelló. Unes hores després, poc abans de les tres i mitja de la vesprada, sis trimotors penetren pel curs del riu Millars, encara que aquesta vegada alteren l'itinerari habitual i tres d'ells es dirigeixen a Castelló, on llancen tretze bombes i deixen vuit²⁵ víctimes mortals, quinze ferits i més de vint cases destruïdes. Els altres tres avions planen sobre Vila-real sense atacar i, poc després, van deixar caure vint-i-cinc projectils sobre Borriana.

El dia 24 de desembre les alarmes van sonar per la presència de sis aeronaus entre Castelló i Sagunt. Dos dies després, a les onze del matí, són constatats altres sis trimotors molt prop de Vila-real. La ràpida aparició dels caces republicans va evitar el bombardeig sobre els nuclis urbans, ja que l'aviació insurgent va

²³ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 81 i núm. 87 del 13-12-37, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

²⁴ "Alarmas anteayer, ayer y hoy", *Heraldo de Castellón*, 20 de desembre de 1937, p. 4.

²⁵ DA (Grup per la Recerca de la Memòria Històrica), *Castelló sota les bombes*, Onada Edicions, Benicarló, 2006, p. 58.

haver de rectificar el seu trajecte i llançar la seua càrrega prop de les muntanyes de la Serra d'Espadà abans d'emprendre la retirada. La persecució dels caces republicans va originar un breu combat aeri sobre el cel de la Plana. El dia 27 a primera hora del matí, quatre creuers portaven a terme un bombardeig naval sobre Castelló i Borriana, encara que sense greus conseqüències. La intervenció dels bimotors republicans els va fer allunyar-se de la costa. L'endemà, des del Govern Civil es reclamava a totes les administracions civils mesures pertinents i eficaces davant dels atacs i alarmes constants que patia la província.

Polikarpov I-15 o *Xato* (LCEMV)

Durant aquest últim trimestre de 1937, els bombarders republicans Katiuska van portar a terme tres accions de càstig²⁶ contra la base aèria de les Balears (en concret, els dies 7 d'octubre, 20 de novembre i 7 de desembre), encara que sense aconseguir els objectius previstos. També, durant aquest temps, s'inauguren a la nostra província els aeròdroms de Barraques i d'El Toro, que van albergar tres

²⁶ SALAS LARRAZÁBAL, Jesús, op. cit.

esquadrilles del grup 26 de caces Polikarpov I-15, coneguts popularment com a *Xatos*²⁷. Més tard s'obririen els de Vistabella, Ares del Maestrat, Catí, Alcalà de Xivert i Betxí. No obstant això, tots ells, juntament amb el de Vilafamés, depenien de la base aèria de Sarrión i la seua principal missió era donar suport a l'ofensiva de l'Exèrcit Popular sobre Terol.

Bombardeig italià sobre el port de Castelló (APC)

Durant els primers mesos de 1938 va tornar una relativa quietud a la província, en comparació amb el que passaria més endavant, pel fet que les aviacions italiana i alemanya van emprendre duríssimes accions de càstig sobre Catalunya, València i Terol, encara que, tot i això, els atacs i les alarmes no van cessar. A més, la base balear es va veure reforçada amb l'arribada de vint-i-set trimotors, destinats a l'Esquadra número 8 de Bombardeig Veloç que, molt prompte, es van deixar notar a la nostra província.

²⁷ El Polikarpov I-15 *Xato* era un avió excel·lent que va tenir un paper fonamental en la Guerra Civil Espanyola, fou el caça més nombrós de l'aviació republicana. Va ser dissenyat per Nicolai Nikolaevich Polikarpov. Es va aixecar del terra per primera vegada a l'octubre de 1933 i va demostrar unes excel·lents condicions com a caça. El sobrenom de Xato es deu al seu gran motor, emplaçat al morro. Era molt manejable i fàcil de pilotar. El seu bateig de foc el va rebre al cel peninsular durant la Guerra Civil Espanyola, tot arribant els primers exemplars a Benidorm a l'octubre del 36. Es va convertir en el caça bàsic de la FARE, usat per a tot tipus de missions. Es van rebre de la Unió Soviètica 131 exemplars, i se'n van fabricar a Espanya, amb peces russes, 237 més; la xifra final fou de 368 avions d'aquesta classe, tots per al bàndol republicà.

El matí del 4 de gener van bombardejar Nules. El dia 11, tres trimotors duen a terme un gran atac sobre el Grau de Castelló, encara que sense causar víctimes. Dos dies després, un submarí davant de Benicàssim dispara les alarmes, encara que aquella nit tornen a ser atacades les comunicacions sobre el riu Millars²⁸ a Vila-real. El dia 16, les alarmes van tornar a sonar a mitjan matí per la presència de tres aeronaus sobre el cel de la comarca. L'eixida dels caces republicans va obligar l'esquadrilla a dirigir-se cap a Borriana i llançar la seua càrrega al mar, abans d'emprendre la fugida.

Bombardeig italià sobre els ponts, 18-02-1938 (CHCC)

El dimarts dia 18 a les nou del matí, sis bombarders Savoia²⁹ de la Tercera Unitat tornen a penetrar pel curs del Millars, tres d'ells bombardegen, una altra vegada, les infraestructures viàries sobre el riu entre Almassora i Vila-real, mentre que els restants ataquen Castelló. Quasi sis hores després, a les tres menys quart de la vesprada, altres tres trimotors italians tornen a atacar la capital i causen dos

²⁸ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 84 del 14-01-38, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

²⁹ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 114 del 18-01-38, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

morts, més de trenta ferits i més d'una vintena de cases destruïdes. A penes deu hores més tard, a la matinada del dimecres dia 19, altres tres avions³¹ llancen quatre bombes a Nules i dotze al límit entre Vila-real i Almassora.

El dia 20, un aparell procedent de Sagunt causa l'alarma a Borriana, encara que no va atacar perquè realitzava una missió d'exploració. Un fet semblat es va donar a les vuit del matí de l'endemà, quan tres trimotors que havien atacat Sagunt, generen l'alarma en passar per la nostra comarca abans d'emprendre el retorn cap a les Balears. No obstant això, tres hores més tard, altres tres trimotors ràpids bombardegen la ciutat de Castelló amb un tràgic balanç de set morts i més de vint ferits. La DECA va informar³¹ que les bateries de defensa instal·lades en la costa de Benicàssim van derrocar un avió. Finalment, el dia 27 a les vuit del matí i nou minuts, una esquadrilla de sis trimotors realitza una nova incursió pel riu Millars, però en aquesta ocasió no ataquen els ponts i prenen rumb sud cap a Sagunt. L'alarma va cessar a les vuit i quaranta minuts.

Febrer va ser un mes tranquil, sobretot durant la primera meitat, perquè els avions italians van centrar les seues accions en l'ofensiva franquista sobre Terol. En la primera part del mes només és ressenyable l'atac de l'aviació alemanya del dia 10 a l'estació ferroviària d'Alcalà de Xivert i el metrallament d'un tren hospital. A la segona quinzena, l'aviació facciosa torna a fixar el seu objectiu prioritari en les infraestructures viàries. Així, el divendres dia 18³² a les dos i quaranta minuts de la vesprada, tres aparells italians s'endinsen pel Millars i deixen caure a l'altura de Vila-real dotze bombes sobre els viaductes del riu, sense produir danys materials. Vint minuts després, va cessar l'alarma i els avions van desaparèixer després de prendre direcció est. Els bombardejos de l'aviació italiana sobre el pont ferroviari i el pont de la carretera van tornar a repetir-se els dies 21 i 22. La nit del dia 23 la legió Còndor ataca les instal·lacions del port de Borriana i la via del ferrocarril a Orpesa.

³⁰ "Ayer la aviación nos visitó tres veces", *Heraldo de Castellón*, 19 de gener de 1938, p. 3.

³¹ "Nuevo ataque de la aviación fascista en Castellón", *Heraldo de Castellón*, 21 de gener de 1938, p. 3.

³² "Alarma esta tarde", *Heraldo de Castellón*, 18 de febrer de 1938, p. 2.

Bombardeig italià entre Almassora i Vila-real, 22-02-1938 (CHCC)

Al mes de març, l'exèrcit del general Franco va albirar la possibilitat d'arribar al Mediterrani i dividir el territori republicà, per la qual cosa va iniciar la seua ofensiva cap al mar en el sector sud del riu Ebre. L'aviació italiana i l'alemanya de les Balears van donar suport a l'escomesa amb sistemàtics i contundents atacs a les zones costaneres de la nostra província, especialment Vinaròs, Benicarló, Benicàssim, Castelló i Vila-real, que ja era considerat un punt estratègic de connexions.

Per aquests motius, el dimarts dia 8 de març l'Aviació Legionària Italiana va perpetrar un intens atac sobre els ponts del riu Millars a Vila-real. La nit del dia següent la legió Còndor ataca els trens de mercaderies a l'estació de Torreblanca. Dos dies després, l'atac el rep la línia litoral compresa entre Benicarló, Torreblanca i Orpesa. La nit del 13, un bombardeig sobre Tortosa, Ulldecona i Vinaròs es va saldar amb víctimes mortals i importants danys materials. Dues jornades més tard, les alarmes van saltar a Benicarló i a Castelló, a la capital l'atac va destruir un bon nombre de cases. Per la nit el bombardeig fou sobre l'estació de Vinaròs.

Bombardeig de l'ALI, 08-03-1938 (CHCC)

Aquesta mateixa jornada, la DECA informava de l'abatiment d'un trimotor alemany Heinkel a tres quilòmetres de Vinaròs, i va fer presoners els seus quatre tripulants. A la matinada de l'endemà, dia 16 de març, els avions de les Balears bombardegen el pont del ferrocarril³³ a Vila-real. Unes hores després, Benicàssim i Castelló pateixen un nou atac que a la capital causa tres persones mortes i l'incendi dels dipòsits de Campsa. El dissabte dia 19 l'aviació italiana torna a llançar els seus potents projectils sobre les instal·lacions del riu Millars entre Almassora i Vila-real. L'endemà, els alemanys ataquen els trens de mercaderies a Vinaròs i a la ciutat de Benicarló. El dia 26, cinc trimotors causen l'alarma sobre la nostra comarca, però finalment no ataquen.

Durant aquestes últimes jornades del mes de març, la pluja de foc i metralla des de l'aire va ser incessant. El dia 28 és atacat el Baix Maestrat, concretament Vinaròs i Benicarló. El mateix dia, els trimotors ataquen l'estació ferroviària de Castelló i deixen un balanç de set morts i l'incendi de tres trens de mercaderies.

³³ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 166 del 16-03-1938, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

L'endemà, dia 29, quatre avions van llançar més de cent bombes sobre la capital. Aquest mateix dia el Cuerpo de Ejército de Galicia supera el límit provincial i ocupa Sorita. Al dia següent, uns altres cinquanta projectils van caure sobre la ciutat de Castelló. Aquests dos bombardejos van causar³⁴ diverses víctimes mortals i més de seixanta cases destruïdes. Aquella mateixa vesprada del dia 30, també és castigada la línia ferroviària entre Benicarló i Torreblanca. Finalment, a primeres hores de l'últim dia de març, cinc trimotors ataquen Borriana encara que les defenses antiaèries republicanes van aconseguir derrocar a l'aigua un aparell i, per la nit, l'estació de Benicarló torna a rebre un altre atac.

Per aquelles dates, les autoritats³⁵ de la nostra ciutat i els representants sindicals s'afanyaven, a instàncies de la Junta Provincial de Defensa Passiva, a trobar les fórmules i les operacions necessàries per a complir amb l'obligació de construir refugis a la ciutat i preservar la població dels atacs aeris.

Molt probablement, tots aquests continus bombardejos sobre la nostra comarca i la inseguretat amb què es vivien van fer pensar a molts vila-realencs que el millor i més segur era anar-se'n del poble i cercar el resguard als masets i a les alqueries del terme, aprofitant també que el rigor de l'hivern ja havia passat.

Abril començava de la mateixa manera que va acabar el mes anterior, és a dir, amb intensos i constants bombardejos sobre la comarca. El matí del dia 1 era atacada Borriana i unes hores més tard Castelló que, durant els dos dies següents, va patir altres tants virulents atacs que van ocasionar algunes víctimes mortals i la destrucció de molts edificis. El dia 3 també són castigades les estacions de Benicarló i Vinaròs. El dia 5 el bombardeig va ser sobre les infraestructures ferroviàries de Torreblanca i d'Orpesa, amb el probable objectiu d'impedir l'arribada de trens amb soldats, armament i provisions. Els dies 6 i 7, Vinaròs i Benicarló tornen a rebre la visita de l'aviació que, per la nit, bombardeja els molls del port de Borriana.

³⁴ DA (Grup per la Recerca de la Memòria Històrica), op. cit., p. 58.

³⁵ Acta de la sessió del Consell Municipal, 31 de març de 1938, foli 74, Arxiu Municipal de Vila-real.

Bombardeig italià sobre Castelló amb Almassora i Vila-real al fons, 1-04-38 (ADC)

Mentrestant, el Cuerpo de Ejército de Galicia prossegueix per la conca del riu Bergantes el seu avanç, amb el suport de l'aviació estrangera. Per això, el dia 8 són bombardejades la zona de Morella i les posicions de Vinaròs i Benicarló, que es repeteixen als dies posteriors, així com les columnes de camions entre Sant Mateu i Castelló. La nit del dia 11, l'atac es realitza contra el trens i les columnes de camions militars republicans entre Benicarló i Torreblanca.

La nit del dimecres dia 13, la legió Còndor ataca, en primer lloc, les estacions de Benicarló i Torreblanca i, més tard, Vila-real, on dos Heinkel-59 deixen caure dues tones de bombes³⁶ sobre les instal·lacions i la via ferroviària a molt poca altura. El *Llibre de Defuncions* de l'Ajuntament inscriu, aquest dia, un aterridor resultat de vint-i-tres morts. De tots ells, es desconeix l'edat, l'estat civil, la filiació i el domicili. A més la causa de la mort anotada és l'hemorràgia cerebral,

³⁶ Legió Còndor, ZUR 1422. *Parte del día 15-04-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

diagnòstic habitual per a aquest tipus de defuncions. Per l'absència de dades, es pot pensar en un grup de refugiats, però com que totes les víctimes són homes i l'informe de l'atac assenyala l'estació com a objectiu principal, és factible suposar la possibilitat que es tractara de membres d'algun batalló de fortificacions o d'una altra unitat militar que, de pas per la ciutat o pel terme municipal, fóra sorprès per l'atac aeri.

Tampoc pot descartar-se, tal com J. M. Doñate³⁷ assenyala, que es tractara dels membres del Batalló de Carrabiners que s'allotjava en la mateixa església Arxiprestal i que va ser víctima d'una esquadrilla de trimotors que van atacar l'eix de la carretera d'Onda, des de l'estació del ferrocarril fins a l'estació d'enllaç de la *Panderola*.

Cartell per animar a la construcció de refugis (LCEMV)

A l'endemà, durant el dia tornen a ser bombardejades les posicions republicanes compreses entre Morella i Vinaròs, mentre que per la nit ho fan sobre els ponts del riu Millars³⁸ a Vila-real. El dia 15, els atacs s'estenen entre Vinaròs i Torreblanca, a més d'altres dos a Borriana i Castelló, on van deixar el terrible balanç de vint-i-vuit morts a la capital. Aquesta mateixa jornada les tropes del general Aranda entraven a Vinaròs i arribaven al Mediterrani. Quatre dies després conquerien Peníscola, encara que el seu avanç va ser frenat a Alcalà de Xivert per l'Exèrcit Popular, la qual cosa va obligar els nacionals a replantejar-se la seua maniobra i a continuar la seua progressió per la província de Terol.

³⁷ DOÑATE SEBASTIÀ, José María, "La revolución perdida III", *Cadafal*, Vila-real, maig de 1993.

³⁸ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 93 del 16-04-38, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

Per aquestes dates, la legió Còndor trasllada³⁹ els seus bimotors Heinkel 111 a l'aeròdrom de la Sénia, (que havia servit de base als Katiuska russos), distribuïts en quatre esquadrilles de nou avions cada una, els quals van recolzar, a partir del 23 d'abril, l'ofensiva terrestre dels generals Aranda i Varela.

De totes maneres, els atacs van continuar i el dia 19 Castelló i l'estació de Torreblanca van suportar uns altres bombardejos, tot i que durant aquests dies la DECA informava d'haver derrocat dos trimotors Savoia S-79 i un caça Fiat. El dia 21 l'aviació italiana realitza, a més d'un sobre Nules i Orpesa, un altre atac sobre les columnes⁴⁰ de camions i automòbils de la carretera general a Vila-real.

El dia 22 d'abril el bombardeig torna a caure sobre la línia ferroviària entre Nules, Benicàssim i Orpesa. A l'endemà, dia 23, es produeix el primer bombardeig republicà a la província que va ser sobre les posicions militars de Vinaròs. No obstant això, la rèplica no va poder ser més contundent. El dilluns dia 25, la legió Còndor ataca Castelló⁴¹ en dues ocasions -a més de Vilafamés, Benicàssim, les Coves de Vinromà, Cabanes, Orpesa i Borriana- i deixa caure més de cent bombes, amb un resultat de deu víctimes mortals a la capital de la Plana, quasi un centenar d'edificis enfonsats i més de setanta afectats. Durant el segon atac, portat a terme a les dues del migdia, també es van veure afectades Almassora i Vila-real. A la nostra ciutat, el bombardeig⁴² va resultar de gran magnitud, perquè els Heinkel 111 van llançar més de trenta-quatre tones d'explosius, que van afectar la zona sud del nucli urbà, entre els carrers de València i el tram final de La Murà, amb un tràgic balanç⁴³ de deu morts, una vintena de ferits⁴⁴ i catorze edificis derruïts, a més d'importants problemes en el subministrament elèctric, que van poder ser reparats.

³⁹ SALAS LARRAZABAL, Jesús, op. cit.

⁴⁰ *Partes de operaciones de la Aviación Legionaria*. Attività di Volo durante il giorno 22-aprile- 1938. sign. A9116, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁴¹ DA (Grup per la Recerca de la Memòria Històrica), op. cit., p. 47.

⁴² Legió Còndor, BEO 245. *Parte del día 26-04-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁴³ *Llibre de defuncions (1937-1939)*, foli 20, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁴⁴ SOLER FUENSANTA, José Ramón, *Secretos en el aire. La criptografía en la guerra civil española*, Aula Militar Bermúdez de Castro (edició digital), Castelló, 2008.

Arribada dels nacionals a Vinaròs (HCE)

Aquest bombardeig del dia 25 també va afectar a les vies de comunicació ja que, finalment, l'aviació facciosa va encertar sobre els ponts del ferrocarril i de la carretera nacional i va ocasionar alguns desperfectes de consideració que van inhabilitar el seu ús durant uns dies. El trànsit rodat⁴⁵ va haver de ser desviat pel pont de Santa Quitèria i, per a no interrompre el ferroviari, els passatgers i els soldats que utilitzaven el tren havien de fer transbord creuant el riu a peu.

El mes d'abril s'acabava amb els bombardejors del dia 26 sobre l'eix central de la província (Albocàsser, Lluçena i Alcalà de Xivert) i la capital; a més dels atacs del dia 30 de l'aviació alemanya sobre les estacions ferroviàries d'Orpesa i Benicàssim.

Al mes de maig la situació a penes va registrar canvis significatius i els pocs dies que no va haver-hi bombardeigs es va deure al mal oratge. El dimarts dia 3, les naus de reconeixement alemanyes van realitzar els seus serveis prop de la ciutat de Castelló i, unes hores més tard, dos Heinkel He-59 que venien d'atacar al sud de València llancen a Vila-real cent quilos d'explosiu⁴⁶ sobre

⁴⁵ JUAN NEBOT, Manuel, *Villarreal siglo XX. Anecdótico gráfico II (1925-1950)*, Impremta Sichert, Vila-real, 1986, p. 176.

⁴⁶ Legió Còndor, BEO 1199. *Parte del día 4-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

Efectes dels bombardejors al carrer
d'Enmig de Castelló (BN)

el pont del ferrocarril, a pesar que l'exèrcit republicà ja protegia les infraestructures sobre el Millars amb defenses antiaèries i metralladores.

El matí de l'endemà, dimecres dia 4, els avions de la legió Còndor perpetren un devastador bombardeig des de Torreblanca fins a Castelló. A les dues de la vesprada l'atac es repeteix i s'amplia a Vila-real, Almassora Benicàssim i Cabanes. A la capital, els més de trenta bombarders participants van deixar caure centenars de projectils que van ocasionar sis morts i més de cent cinquanta edificis danyats. Els serveis defensius republicans poc van

poder fer davant l'atac més destructiu de la guerra, tot i que van aconseguir derrocar un avió Heinkel He-51.

Durant el segon bombardeig les aeronaus alemanyes⁴⁷ deixaren caure tres tones de bombes. A Vila-real, la càrrega explosiva va fer cap molt prop del centre de la ciutat i va enfonsar algunes cases dels carrers del Doctor Font, Pare Espuig i la plaça de Colom. Desgraciadament, també es van produir cinc víctimes mortals i diversos ferits. Aquest bombardeig va motivar un comunicat⁴⁸ del Ministeri de Defensa Nacional, en el qual es manifestava els condols i el sentiment pels damnificats i s'animava, a l'alcalde i a la corporació, a continuar la construcció dels refugis necessaris per a protegir la població.

La realitat començava a ser dramàtica i desesperada. Bona mostra d'això és que l'endemà en la reunió del Consell Municipal de Vila-real, un conseller

⁴⁷ Legió Còndor, BAN 1624. *Parte del día 5-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁴⁸ Documentació diversa de la carpeta 17/1938, Arxiu Municipal de Vila-real.

proposava⁴⁹ sol·licitar al governador civil la instal·lació de defenses antiaèries dins de la ciutat, tot i que solien ubicar-se molt prop dels ponts sobre el Millars. A més, es va acordar unir esforços i requerir subvencions estatals, provincials i, fins i tot, locals, amb l'objectiu d'acabar els refugis iniciats. També es va convenir a obrir rases i fosses que serviren la població per a arrecerar-se provisionalment.

Durant els dies posteriors va haver-hi una certa quietud sobre la nostra comarca, gràcies a la inestabilitat de l'oratge. A més, l'exèrcit nacional va dirigir la seua estratègia per la província de Terol (des de Morella a Cantavella i, més tard, des de l'Anglesola fins a Vilafranca), encara que les accions aèries de debilitament sobre l'eix comprés entre les Coves de Vinromà i Alcalà de Xivert no van cessar.

El dissabte dia 7 va ser atacada l'estació ferroviària⁵⁰ de Nules pels Heinkel He-59 i va provocar un gran incendi que va poder veure's des de tota la comarca. Els altres objectius que van patir aquell bombardeig van ser la carretera, entre Castelló i Nules, i el pont sobre el Millars a Vila-real.

El dia 10, els aparells alemanys tornen a atacar instal·lacions ferroviàries a Nules i a Xilxes. A l'endemà, 11 de maig, va tenir lloc, sobre el triangle format entre Nules, Borriana i la Serra d'Espadà, un intens enfrontament entre els Polikarpov I-16, coneguts popularment com a *Mosques*⁵¹, i els caces alemanys Messerschmitt BF-109. El dia 12, un bombarder republicà va realitzar un atac nocturn sobre Benicarló i durant els dies següents va repetir l'acció.

⁴⁹ Acta de la sessió del Consell Municipal, 5 de maig de 1938, foli 91, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁵⁰ Legió Còndor, BEO 1560. *Parte del día 8-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁵¹ El Polikarpov I-16 *Mosca* es va convertir en l'estendard de la defensa aèria del Madrid republicà (segons els experts, si no hagués estat per ells, la Guerra Civil no hauria durat tres anys), era un avió petit i molt manejable, que queien en barrina amb massa facilitat però que tenia entre les seues virtuts la capacitat de realitzar unes trepades verticals que li permetien guanyar la cua del seu avió perseguidor. A la seua arribada al port de Cartagena, el I-16 no portava res a sobre més que claus i unes fustes i, en una d'aquestes i escrit en ciríl·lic, el nom del seu origen, és a dir, el de la capital soviètica que pronunciat en la fonètica russa sonava així: *Mosca*. Els nacionals, impactats per la seua eficàcia, també li posaren un sobrenom: Rata, en aquest cas per la seua forma de volar a baixa alçada, sortint entre els edificis o de la terra d'un salt sobtat, característica que li feu guanyar-se aquest apel·latiu fins i tot afectuós. El Mosca o Rata feia tot just sis metres de longitud, nou d'envergadura i dos i mig d'alçada fins el timó i n'estava dotat amb un potentíssim motor radial.

Polikarpov I-16, Boeing *Mosca* o *Rata* (LCEMV)

A l'endemà, divendres 13, els Heinkel He-59 bombardegen les estacions de Xilxes i de Borriana. Aquell mateix dia i al següent, es van succeir dos combats aeris al cel de la Plana entre esquadilles de Mosques i caces Messerschmitt que protegien avions de reconeixement. El dia 15 un ràpid atac de l'aviació nacional va deixar caure algunes bombes sobre Vila-real entre el carrer de Pablo Iglesias (l'actual Joan Baptista Llorens) i el camí de l'Ermita que, a més d'alguns danys materials, va acabar amb la vida⁵² d'una anciana.

El dia 17, l'aviació alemanya ataca les instal·lacions del port de Castelló i els vaixells amarrats. El dia 18, els Dornier Do-17 de la legió Còndor bombardegen el sector entre Cabanes, Orpesa i Benicàssim. Unes hores més tard, trenta-sis Heinkel He-111 ataquen Castelló, on deixen caure més de cinquanta⁵³ tones d'explosius i derroquen més de quinze edificis. Des d'aquest dia els bombardejos sobre la capital van ser, pràcticament, diaris. Així, a l'endemà, dijous 19, un altre atac dels He-111 de la legió Còndor, amb més de quaranta tones de bombes llançades, va causar quasi una desena de morts i va afectar més d'un centenar d'habitatges.

⁵² *Llibre de defuncions* (1937-1939), foli 21, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁵³ Legió Còndor, BEO 3282. *Parte del día 18-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

Bombardeig de l'ALI sobre els ponts, 19-03-1938 (CHCC)

La vesprada del diumenge dia 22 reben l'atac de l'aviació el Grau de Castelló i els ponts sobre el riu Millars entre Almassora i Vila-real. No obstant això, a la nostra ciutat una bomba va caure en el sector nord-oest, pròxim als objectius, en concret al carrer d'Eres de Patxuga, i va ocasionar⁵⁴ la mort a una altra dona major. L'endemà, dilluns 23 de maig, nou Dornier Do-17 bombardegen⁵⁵ un camp d'instrucció a Almassora, encara que alguns projectils van recaure al centre del nucli urbà de Vila-real i van deixar un home mort al carrer de Fermín Galán, l'actual Major Sant Doménec. En aquest atac, l'aviació nazi va emprar quatre tones i mitja de bombes.

Des del dia 24 fins al final del mes de maig, els bombardejos dels bimotors de la legió Còndor sobre el centre de la província, Castelló i els seus voltants van ser intensos i incessants, ja que obeeïen a la fase final de l'ofensiva sobre la capital. A Vila-real, aquell dimarts 24 els Heinkel He-59, que havien atacat Nules i el

⁵⁴ *Llibre de defuncions (1937-1939)*, foli 21, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁵⁵ Legió Còndor, GQU 275. *Parte del día 23-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

port de Borriana, bombardegen⁵⁶ una altra vegada els ponts sobre el riu Millars. A l'endemà, dimecres 25, trenta-sis Heinkel He-111 tornen a dur a terme⁵⁷ un altre important atac sobre el camp d'instrucció d'Almassora i la nostra ciutat, on van destruir algunes cases entre els carrers de Comunió i Onda, encara que, per fortuna, no va causar víctimes mortals, però sí que un dens núvol de pols i fum.

El dia 26, a més de diverses accions de bombardeig sobre els treballs de fortificacions republicanes a l'interior de la província, així com sobre les estacions de Xilxes i Nules, nou Dornier Do-17 tornen a atacar Castelló, on llancen més de quatre tones de bombes. Les mateixes operacions es repeteixen el dia 28, i següents, encara que aquesta vegada l'objectiu a la capital és l'estació del ferrocarril. Finalment, la matinada del dia 31 un Heinkel He-59 ataca el port de Borriana i, unes hores més tard, un intens atac dels Dornier Do-17 contra un magatzem de queviures a la Vall d'Uixó va provocar un aparatós incendi.

Durant els primers dies del mes de juny l'aviació alemanya bombardeja intensament les posicions republicanes a l'interior de la província: Albocàsser, Vilar de Canes, Benassal, la Torre d'en Besora, Benlloch, Vilafamés, etc. El divendres dia 3, l'ofensiva⁵⁸ dels nou Dornier Do-17 va arribar fins a Vilafamés, l'estació ferroviària de Benicàssim, Almassora i el terme municipal de Vila-real. Els caces republicans van eixir però no van poder impedir l'atac.

A l'endemà, dissabte dia 4, trenta-sis Heinkel He-111 perpetren⁵⁹ un dels bombardejos més destructius de la guerra sobre Vila-real i Almassora, ja que van llançar cinquanta-quatre tones de bombes, amb l'objectiu d'atacar les concentracions de militars i, també, de civils evacuats. Dos homes van ser morts i altres deu persones van resultar ferides lleus, no obstant això, els potents projectils van tocar seixanta-quatre edificis⁶⁰ i alguns masets al camp. Les bombes van caure

⁵⁶ *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, telegrama oficial núm. 240 del 25-05-38, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁵⁷ Legió Cóndor, GQU 340. *Parte del día 25-5-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁵⁸ Legió Cóndor, IGL 446. *Parte del día 3-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁵⁹ Legió Cóndor, IGL 448. *Parte del día 4-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

sobre quasi tot el nucli urbà. En el sector nord-oest, es van veure afectades més d'una trentena de cases als carrers de Pérez Bayer, Castelló, 11 de Febrer (l'actual Aviador Franco), Josep Nebot⁶¹, Fola Igúrbide (Vázquez de Mella), Pablo Iglesias (Joan Baptista Llorens) i Santa Bàrbara. Prop del centre de la població, van ser danyades altres disset cases als carrers d'Onda, Comunió i Buenos Aires. En el sector sud altres deu cases destruïdes als carrers de Trullenc, Joan Mas i la plaça d'Aliaga. Finalment, a la zona est de la ciutat, van rebre impactes l'edifici de l'Escorxador i el magatzem de Pesudo.

Una desesperada ofensiva republicana va portar als bimotors Katiuska a atacar l'aeròdrom de la Sénia els dies 5 i 6, però entre els caces alemanys i les bateries antiaèries van repel·lir l'atac i van derrocar alguns avions russos.

El dilluns 6 de juny l'esquadrilla de Dornier bombardeja⁶² un magatzem d'intendència a la Vall d'Uixó i les concentracions militars a Vila-real; va llançar, en total, quatre tones i mitja de bombes. Unes hores després, a la matinada del dimarts 7, dos Heinkel He-59 porten a terme un atac nocturn⁶³ contra les instal·lacions del port de Castelló i enfonsen⁶⁴ un veler a motor i contra el pont de la carretera a Vila-real.

Durant les jornades següents van continuar els intensos bombardejos alemanys sobre les posicions republicanes i les carreteres de l'interior de la província, així com el port de Castelló, on el dia 9 és enfonsat un vaixell anglés que transportava blat, els ponts del riu Millars i les estacions de la xarxa ferroviària de la comarca, entre elles la de Vila-real, que es va convertir en un destacat objectiu, amb la intenció d'impedir l'arribada de nous soldats i d'armament.

⁶⁰ Documentació diversa de la carpeta 17/1938, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁶¹ En aquest carrer, es va donar la circumstància, segons ha relatat Fèlix Quirós, que a l'habitatge número 39 la força de l'explosió va arrancar d'arrel una figuera que hi havia al corral de la casa i l'ona expansiva la va portar fins a l'antiga carretera.

⁶² Legió Còndor, IGL 559. *Parte del día 6-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁶³ Legió Còndor, IGL 622. *Parte del día 7-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁶⁴ APARICI GALLART, José A., op. cit.

El dia 11, trenta-un Heinkel He-111 llancen trenta-vuit tones⁶⁵ de bombes contra el port, l'estació del ferrocarril i el centre de la ciutat de Castelló. A més a més, tres Junkers Ju-87 ataquen les posicions de Borriol. A l'endemà, diumenge 12, trenta-quatre Heinkel He-111 porten a terme un altre indiscriminat atac contra la reraguarda republicana. Entre Castelló i Nules van caure quaranta-dos tones i mitja de projectils, que van provocar dos importants incendis a les estacions⁶⁶ ferroviàries de Nules i Vila-real, ja que van afectar els dipòsits de gasolina. Aquell mateix dia, un Junker Ju-87 va tornar a bombardejar Vila-real, en aquesta ocasió l'objectiu eren els moviments militars a la carretera, contra els que va llançar una tona d'explosius. Unes hores després, el cel de la comarca, entre Castelló i Sagunt, va assistir a un altre combat aeri entre els Polikarpov I-16 i els Messerschmitt BF-109 que escortaven avions de reconeixement.

El dilluns dia 13, la capital va ser abandonada per la seua guarnició, mentre que a la nostra ciutat es va viure una jornada molt complicada, a causa de l'augment dels bombardejos per part de la legió Còndor. Així, trenta-sis Heinkel He-111 van atacar⁶⁷ de manera indiscriminada las concentracions de militars i de civils a la carretera, a l'eix format entre Vila-real i Almenara, van deixar caure quaranta-cinc tones de bombes. Unes hores més tard les mateixes esquadilles van repetir l'atac entre Nules i Sagunt. Aquell mateix dia, van reparéixer els nou Dornier Do-17 amb un altre bombardeig sobre les concentracions a la carretera entre Vila-real i Nules, i van llançar nou tones de projectils. Finalment, tres bombarders Junkers Ju-87 castiguen les estacions ferroviàries de Nules i de Vila-real, amb quatre tones d'explosius. Aquest darrer bombardeig sobre el sector de l'estació del Nord, va causar dues⁶⁸ víctimes mortals. A banda, al cel de la comarca es va tornar a repetir un altre enfrontament aeri entre els caces alemanys i els Mosques i Xatos republicans, que van causar pèrdues en ambdós bàndols.

⁶⁵ Legió Còndor, BEN 215. *Parte del día 11-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁶⁶ Legió Còndor, BEN 246. *Parte del día 12-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁶⁷ Legió Còndor, BEO 9485. *Parte del día 13-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

⁶⁸ *Llibre de defuncions* (1937-1939), foli 21-22, Arxiu Municipal de Vila-real.

Alqueria dels Frares (AA)

El context no va canviar a l'endemà, dimarts 14 de juny. Durant el matí, trenta-dos Heinkel He-111 van bombardejar, en dues ocasions, les concentracions⁶⁹ a la carretera entre Vila-real i Sagunt. Entre els dos atacs es van llançar vuitanta tones de projectils. Per la seua banda, la esquadrilla de Dornier va atacar amb nou tones d'explosius les concentracions a les carreteres entre Vila-real, Borriana i Nules, i entre Onda, Betxí i Vila-real. Al temps que tres Heinkel He-59 castigaven les estacions de Xilxes, Nules i Borriana.

Unes poques hores després, un nou combat aeri entre ambdues aviacions va servir de preliminar a l'entrada de les tropes nacionals a Vila-real pel pont de Santa Quitèria. Als dies següents els combats es desenvolupen dins de la ciutat fins que les tropes republicanes es retiren fins a la vora sud del riu Sec i, més tard, s'atrinxeren en la línia XYZ.

⁶⁹ Legió Còndor, BEO 9686. *Parte del día 14-6-1938*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.

Zona danyada al port de Castelló després del bombardeig del 31-08-1938 (APC)

El dia 15 de juny, al *Llibre de Defuncions* de la ciutat, ja sota el poder dels militars franquistes, són inscrites sis persones mortes, encara que molts cadàvers van ser trobats després d'aquesta data. Entre els dies 16 i 22 de juny són anotades altres onze víctimes mortals. Totes elles apareixen registrades com a *accidente de guerra*, ja que bé podrien deure's a morts circumstancials o involuntàries ocasionades durant els combats dins del poble, o bé a víctimes dels anteriors bombardejos perpetrats per l'aviació nacional que, evidentment, convenia dissimular. A banda, tampoc cal oblidar que aquells bombardejos alemanys sobre les concentracions de militars i de civils a les carreteres, degueren ocasionar morts, tal i com alguns testimonis presencials han contat. Sobre els civils, la gran majoria d'ells eren persones evacuades d'altres llocs i despoblats que, en molts casos, mancaven de documents i que, malauradament, van quedar com a víctimes anònimes del conflicte.

A pesar de l'arribada de l'exèrcit nacional i el cessament dels atacs de la seua aviació, els vila-realencs encara van poder sentir alguns bombardejos i combats

Bombardeig republicà sobre el Grau de Castelló, 05-09-1938 (BN)

aeris durant la segona meitat del mes de juny. Com ara els atacs dels dies 15 i 18 a les estacions de Borriana, Nules i Xilxes, a més de l'enfrontament entre els caces alemanys i els republicans de procedència russa del dia 25, que va tenir lloc en el sector comprés entre Betxí i Onda. Aquell mateix dia les alarmes tornaven a sonar, en aquesta ocasió pel fet que l'aviació republicana bombardejava Castelló, encara que eren atacs molt febles, gens comparables amb els anteriors.

Al mes següent, els nostres predecessors van tornar a sentir la proximitat de la guerra. El dia 15 de juliol es va produir un altre important combat aeri entre els Messerschmitt i els Polikarpov, aquesta vegada sobre la ciutat de Nules, i que va acabar amb nou Xatos derrocats. D'altra banda, a finals de mes, poc abans que la lluita es traslladara a la província de Tarragona, els Junkers JU-87 de la legió Còndor van bombardejar les posicions de la línia fortificada de la Serra d'Espadà.

Durant els mesos restants, fins al final de la guerra, van predominar la normalitat i la tranquil·litat, només alterades pels escassos atacs de les forces aèries republicanes. D'aquesta manera, el 31 d'agost la seua aviació porta a terme un intens bombardeig⁷⁰ sobre el Grau de Castelló, que va deixar dos morts, va avariar un vaixell pescamines i va produir desperfectes en set cases.

⁷⁰ APARICI GALLART, José A., op. cit.

Efectes encara visibles del bombardeig republicà al carrer de Vázquez de Mella

Les instal·lacions portuàries tornen a ser atacades el dia 5 de setembre, mentre succeïa la Batalla de l'Ebre, amb la intenció de dificultar l'arribada de tropes i de pertrets al front. Per tal d'evitar aquestes incursions aèries dels republicans, a primers de desembre es desplaça fins a Castelló una bateria antiaèria⁷¹ de les que disposava el Cuerpo de Ejército de Galicia. Tot i això, el dia 1 de gener de 1939, els republicans tornen a atacar el port de Castelló, justament quan l'exèrcit nacional es trobava en plena campanya de Catalunya.

A pesar de l'escassa potència dels seus projectils, l'últim bombardeig republicà sobre la comarca el va patir Vila-real i, desgraciadament, va deixar víctimes mortals. A primeres hores de la nit del dissabte 4 de febrer de 1939, les bombes van caure sobre el carrer de Vázquez de Mella, entre les interseccions dels carrers de l'Ermita i Sant Joaquim, i van afectar dues persones, que van resultar amb ferides de gravetat i que van morir els dies posteriors a l'hospital de Benicàssim.

⁷¹ *Ejército Nacional. Cuartel General del Generalísimo*, carpeta 72, sign. C2607, Archivo General Militar de Ávila

El 20 de febrer de 1937 s'obri una colònia escolar a l'ermita (AMVr)

Niu de metralladores al terme de Nules (LCEMV)

CRONOLOGIA I UBACIÓ DELS BOMBARDEJOS DE VILA-REAL DURANT LA GUERRA CIVIL						
NÚM.	DATA			LLOC	AUTOR	OBSERVACIONS
	DIA	MES	ANY			
01	22	5	1937	Terme municipal de Vila-real (horta)	ALI	
02	25	6	1937	A 100 metres a l'est del nucli urbà	ALI	Prop de l'estació
03	5	7	1937	Terme municipal de Vila-real (horta)	ALI	
04	19	11	1937	Als afores entre Almassora i Vila-real	ALI	Ponts del Millars
05	2	12	1937	Línies fèrries (del Nord i <i>Panderola</i>)	LC	Prop del Millars
06	5	12	1937	Riu Millars (ferrocarril i carretera)	ALI	Prop dels ponts
07	7	12	1937	Ponts del ferrocarril i carretera nacional	ALI	Riu Millars
08	12	12	1937	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
09	13	12	1937	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
10	19	12	1937	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
11	13	1	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
12	18	1	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
13	19	1	1938	Als afores entre Almassora i Vila-real	ALI	Ponts del Millars
14	18	2	1938	Viaductes del riu Millars	ALI	Ponts del Millars
15	21	2	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
16	22	2	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
17	8	3	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
18	16	3	1938	Pont del ferrocarril	ALI	Riu Millars
19	19	3	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	ALI	Riu Millars
20	13	4	1938	Eix carretera Borriana-Onda (estacions)	LC	23 morts
21	14	4	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	LC	Riu Millars
22	21	4	1938	Carretera nacional (N-340), al sud-est	ALI	
23	25	4	1938	Carrers (*) València-La Murà, eixida sud	LC	10 morts
24	3	5	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	LC	Riu Millars
25	4	5	1938	Dr. Font, P. Espuig, plaça Colom (centre)	LC	5 morts
26	7	5	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	LC	Riu Millars
27	15	5	1938	Encreuament J. B. Llorens-Ermita	LC	1 mort
28	22	5	1938	Entre les Eres de Patxuga i el Millars	LC	1 mort
29	23	5	1938	Major Sant Doménec (zona centre)	LC	1 mort
30	24	5	1938	Ponts entre Almassora i Vila-real	LC	Riu Millars
31	25	5	1938	Carrer Comunió – carretera d'Onda	LC	Zona oest
32	3	6	1938	Terme municipal de Vila-real (horta)	LC	
33	4	6	1938	De plaça Aliaga fins la Huerta (centre)	LC	2 morts
34	6	6	1938	Ponts de la carretera nacional	LC	Riu Millars i riu Sec
35	9	6	1938	Línies fèrries (Nord i <i>Panderola</i>)	LC	Des del Millars
36	11	6	1938	Estació d'enllaç (<i>Panderola</i>) i del Nord	LC	
37	13	6	1938	Estació del Nord i carretera nacional	LC	Sud-est: 2 morts
38	14	6	1938	Nodes viaris: carretera i ferrocarril	LC	Entrada nacionals
39	15-22	6	1938	Enfrontaments armats al nucli urbà	LC	17 morts (**)
40	4	2	1939	Vázquez de Mella	REP	2 morts

Font: Elaboració pròpia a partir de la documentació i bibliografia consultada

ALI: Aviació Legionària Italiana (franquistes)

LC: Legió Còndor d'Alemanya (franquistes)

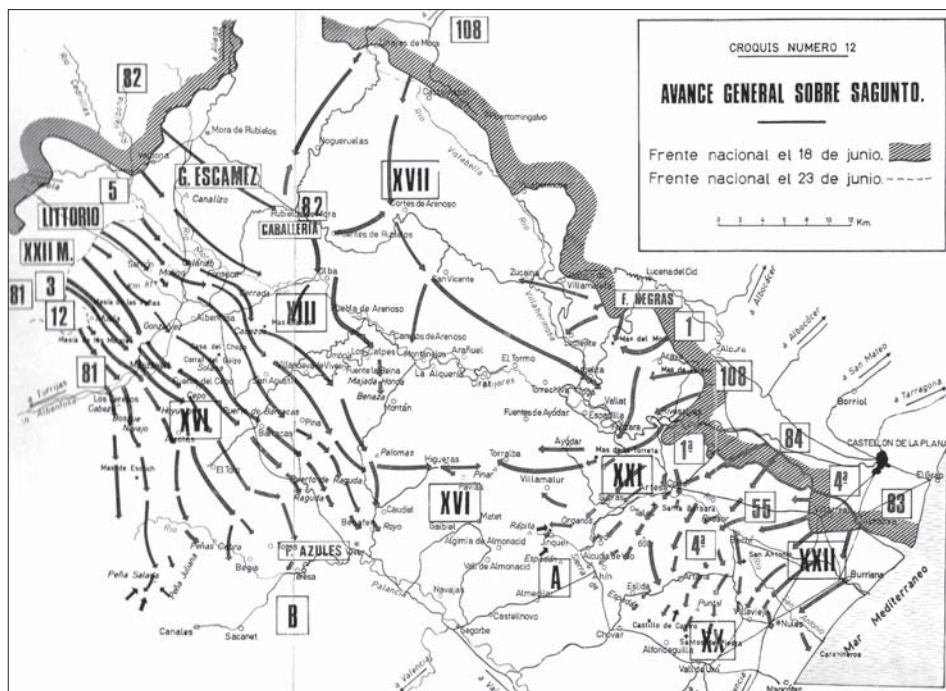
REP: Bombardeers republicans (només està documentat l'atac aeri corresponent a la data indicada)

(*) Carrers: denominació actual (al plànol només figuren els bombardejos realitzats al nucli urbà)

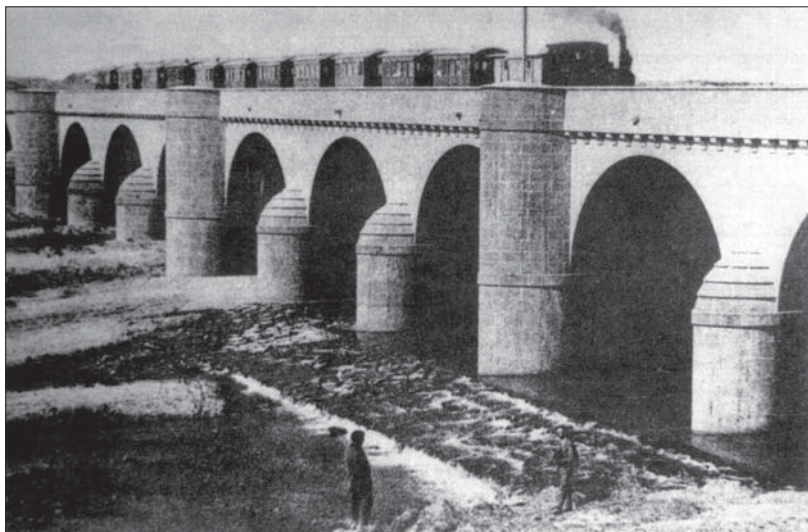
(**) Els escassos morts documentats no són deguts, únicament, als bombardejos de l'aviació

Plànol de Vila-real el 1936-1939

Avanç general sobre Sagunt entre el 18 i el 23 de juny de 1938 (AA)

La Panderola sobre el Millars. Objectiu dels bombardejos (AFF)

IV. LA PROTECCIÓ DE LA POBLACIÓ. ELS REFUGIS

A mitjan febrer, un mes abans del primer bombardeig sobre la ciutat de Castelló, des de Govern Civil es va organitzar un assaig a la capital que consistia a apagar l'enllumenat públic i fer sonar les dues sirenes instal·lades, amb la intenció de preparar la gent davant possibles atacs aeris o marítims i poder corregir les deficiències observades. Encara que, en el fons, no deixaven de ser unes mesures merament superficials, ja que l'aviació dels nacionals ja havia castigat altres ports mediterranis.

A pesar de les bones intencions de l'administració republicana, la realitat es va imposar i un temps després, quan els bombardejos eren ja un fet, les autoritats estatals i provincials van impulsar la creació de les juntes de defensa passiva, institucions encarregades d'adoptar les mesures pertinents per a protegir la població civil. Així, a principis de juny de 1937, s'acordava constituir⁷² la Junta de Defensa Antiaèria de Vila-real, la qual s'integrava dins de la Junta Provincial de Defensa Passiva i, entre altres tasques, havia de promoure la construcció de refugis.

Junta de Defensa Passiva de Castelló (AA)

L'entitat, juntament amb el Comité del Front Popular Antifeixista i el Consell Municipal, va mostrar molt bons propòsits, entre els quals es poden esmentar el fet de mantenir encés, el màxim temps possible, l'enllumenat públic per a

⁷² Acta de la sessió del Consell Municipal, 1 de juny de 1937, foli 35, Arxiu Municipal de Vila-real.

facilitar el trànsit pels carrers, la repetida i insistent sol·licitud de subvencions econòmiques per a la construcció de refugis i altres obres de defensa, l'obertura de subscripcions populars per a recaptar fons, l'ampliació de l'horari laboral en la construcció dels refugis, l'excavació de rases, fosses o trinxeres com a mesura de protecció provisional, la petició a Govern Civil de la instal·lació de defenses antiaèries a la ciutat, la prestesa en la retirada de les runes ocasionades per les bombes, etc. No obstant això, va xocar amb obstacles insalvables, sobretot en tot allò que es referia a la realització de les obres de defensa, a causa de la precària situació econòmica del municipi i de les penúries que ocasionava la guerra.

Les adversitats van obligar a organitzar la defensa passiva de manera prou rudimentària. Al centre del poble es va instal·lar una potent sirena que es feia sonar quan el vigilant ubicat a la part alta del campanar advertia la presència d'avions o quan arribava l'avís des de la DECA (Defensa Especial contra Aeronaus). Encara que no deixa de ser una anècdota, molts vila-realencs coneixen el que li passava al gos del propietari del Molí Nou, el qual pressentia l'arribada de l'aviació abans que les persones i l'assenyalava amb lladrucs, udols, curses i altres símptomes de por. Per una altra banda i com a exemple de les adversitats que es van viure, està el cas de la sirena que el Consell Municipal va acordar adquirir, a finals de febrer de 1938, per a avisar a la població de les Alqueries de la presència de l'aviació facciosa. Dos mesos després els consellers responsables van renunciar a la seua compra, pel fet que les cases proveïdores no tenien existències, i van proposar la seua construcció per part dels obrers de la ciutat.

Respecte dels refugis, la situació econòmica i humana va possibilitar que a la capital de la província hi haguera recursos i se'n construïra⁷³ un bon nombre, però als pobles la situació va resultar molt diferent. A Vila-real es va optar per aprofitar com a refugis les coves del subsòl, a més de construir-ne alguns altres. Els testimonis de persones que van patir aquell període i algunes referències documentals ens acosten a la tosquetat dels refugis de la nostra ciutat, als quals, en general, es baixava per uns escalons de terra i unes rampes irregulars. Al seu

⁷³ DA (Grup per la Recerca de la Memòria Històrica), *op. cit.*, p. 63-67.

interior no s'adequava cap dependència, com a màxim es llançava graveta per a allisar el sòl. Tenien una ventilació mínima i no disposaven de serveis com seients, lavabos o llum elèctrica, que se suplia mitjançant llanternes, bugies i llànties de carbur, atés que només s'utilitzaven mentre durava l'alarma, tot i que va haver-hi gent que passava allí les nits.

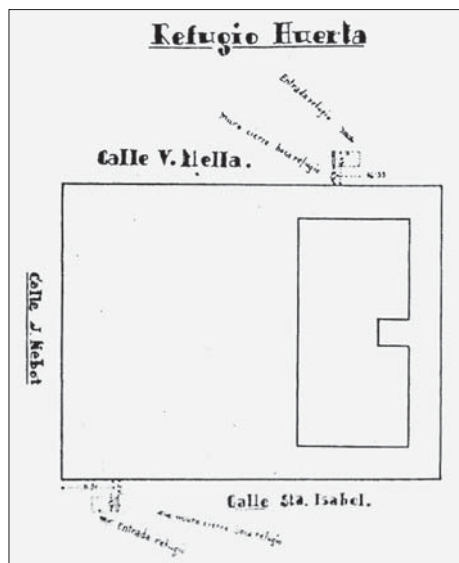
Resulta curiós que el major esforç econòmic en la construcció de refugis es va realitzar després de l'entrada a la ciutat de les tropes nacionals, ja que, des d'aquest moment, el nombre de bombardejos va disminuir considerablement. Això es va deure a què, després de l'estiu de 1938, la Comissió Gestora Municipal, atenent ordres de les autoritats militars, va decidir⁷⁴ continuar les obres dels refugis iniciats a fi de salvaguardar la població civil dels possibles atacs de l'aviació enemiga.

Amb tot, malgrat les evidents dificultats pel ràpid desús d'aquestes instal·lacions i el pas del temps, encara és possible confeccionar una relació dels refugis que hi havia a la ciutat durant aquell període històric:

- Refugi de la plaça del Calvari. Ubicat a l'actual plaça del Llaurador, es trobava al costat de l'aleshores bàscula municipal, molt pròxim a l'encreuament dels carrers del Calvari i de l'Ermida. Aprofitava, també, una altra de les depressions naturals del subsòl, ja que la seua volta⁷⁵ de roca natural conglomerat de quatre metres de grossària oferia suficients garanties per a la protecció de la ciutadania. Era el refugi més gran de la ciutat, ja que superava per poc els cent cinquanta metres quadrats i podia albergar unes tres-centes persones. Al setembre de 1938, la Comissió Gestora Municipal va acordar continuar els treballs iniciats per les autoritats republicanes, perquè quedava molt poc per a finalitzar-lo, així que el van acabar de condicionar i, fins i tot, uns mesos després el van dotar d'instal·lació elèctrica.

⁷⁴ Acta se la sessió de la Comissió Gestora Municipal, 16 de setembre de 1938, foli 78, Arxiu Municipal de Vila-real.

⁷⁵ MOLINER CALLERGUES, José Miguel, "La Defensa Pasiva en Vila-real. Una década de precauciones en caso de ataque aéreo", *Cadafal*, Vila-real, maig de 1993.

Plànol del refugi de la Huerta (AMVr)

- Refugi de la Huerta⁷⁶. En l'actual col·legi Pintor Gimeno Barón, l'administració republicana va excavar una profunda cavitat, d'uns nou metres de fondària, sota l'empara de la volta de roca natural conglomerat de quatre metres de grossària. En un principi, al refugi s'hi accedia per l'entrada oberta davant de la porta de l'escola de l'actual carrer de Vázquez de Mella i es baixava per uns irregulars escalons de terra, encara que aquella dependència no tenia massa capacitat i estava desproveïda de tot tipus de serveis. Temps després, es va iniciar un altre refugi al carrer paral·lel, Martí de

Viciàna, quasi a l'encreuament amb el de Josep Nebot, aprofitant la seguretat que donava la roca natural, encara que va quedar inacabat. Les autoritats nacionals van concloure les obres de condicionament de sostres, parets i sòls i d'instal·lació elèctrica, gràcies a què van fer una important inversió econòmica i van connectar ambdós refugis que, una vegada units, tenien una superfície de noranta-set metres quadrats i una capacitat aproximada de cent noranta persones.

- Refugi del grup escolar Cervantes. Excavat al pati de l'escola, aprofitava com a bòveda o sostre la roca natural conglomerat de quatre metres d'espessor. Es tractava d'un llarg passadís que estava proveït de dues boques d'accés, una al costat de la séquia Major i una altra, al costat contrari, pròxima a l'avinguda del Cedre. La Comissió Gestora Municipal a l'octubre de 1938, a la tardor, va decidir les obres d'habitabilitat i de reforç de l'estructura ja iniciades i va ser un dels primers refugis en ser acabat, perquè les reformes no oferien massa dificultats.

⁷⁶ El col·legi conegut popularment com *La Huerta* va ser inaugurat el 18 de maig de 1936 amb el nom oficial de grup escolar Guitarrista Tárrega, actualment CEIP Pintor Gimeno Barón.

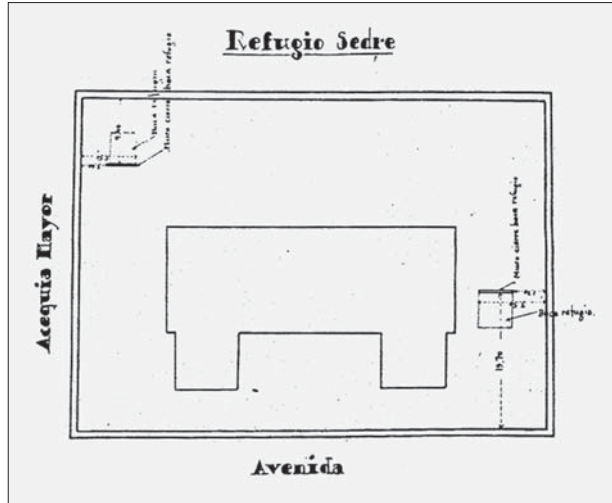
Una vegada conclòs per les autoritats nacionals, tenia una superfície de setanta-sis metres quadrats i una capacitat per a cent cinquanta persones.

- Refugi de la plaça del Mercat. Es tractava d'una de les coves del subsòl que la Junta de Defensa i el Consell Municipal van decidir obrir per la seua extensió i

per tal que l'aprofitaren els veïns de la contornada. Tenia la boca d'accés a la plaça de Colom, molt a prop del cantó amb el carrer de l'Ermite. El seu equipament era ínfim. Després de l'estiu de 1938, les autoritats franquistes es van encarregar de condicionar el refugi amb el sostre de volta en l'entrada i el seu reforç amb una carcassa de fusta.

- Refugi de la cova de Parret. S'hi accedia per l'interior d'una casa particular del carrer de l'11 de Febrer, l'actual Aviador Franco, molt a prop de la intersecció amb el carrer de Sant Joaquim. Va rebre aquest nom per ser el malnom del propietari de l'habitatge per on s'entrava. Es tractava d'una altra cavitat subterrània de forma irregular, però de gran extensió. Encara que la guerra estava prop del seu final, la Comissió Gestora Municipal va acordar invertir en obres de condicionament i de seguretat, a pesar de no reunir les condicions adequades per la poca grossària del seu sostre i perquè fins aleshores la cova s'havia fet servir com a clavegueram general o albelló.

- Refugis del carrer Fola Igúrbide o Barraca de Carda. A l'actual Vázquez de Mella, entre les interseccions dels carrers de l'Ermite i de Sant Joaquim, els

Plànol del refugi al grup escolar Cervantes (AMVr)

propietaris de dues cases van aprofitar els accessos que tenien a dues coves del subsòl com a amagatalls, a pesar de la reduïda capacitat d'un dels refugis, ja que l'altre podia donar recer, encara que un poc comprimits, a unes cinquanta persones. Van ser condicionats pels mateixos veïns que, fins i tot, els van dotar de llum elèctrica amb l'extensió d'un cable des dels habitatges.

- Refugi del convent de les Dominiques. Ubicat al solar on es troba l'actual Ajuntament i bona part de la plaça Major. Amb els primers bombardejos, es va habilitar el soterrani com a espai on arrecerar-se els evacuats que ocupaven el centre religiós i altres persones del veïnat, encara que la seua capacitat era prou limitada.

- Refugi de la Casa Consistorial. La Comissió Gestora Municipal va disposar al novembre de 1938 la seua adequació, al soterrani de l'antiga presó medieval, per a la protecció d'edils i empleats municipals.

A banda dels anteriors, la població va improvisar altres espais on acollir-se i sentir-se resguardat. Molts veïns del centre de la ciutat ocupaven l'escala i les dependències superiors de la torre campanar, mentre que altres s'albergaven en l'edifici del Sindicat Agrícola Catòlic sota els seus arcs. A la zona sud, els ciutadans s'arreceraven sota els ponts del Barranquet. Molts altres optaven per romandre en els seus domicilis sota les escales o en el rebost.

Al camp, en els masets i les alqueries la gent també va haver d'improvisar amagatalls sota el llit i construir refugis elementals, mitjançant rases de poc més d'un metre de profunditat que cobrien amb una teulada de troncs de llenya i terra, o simplement amb llençols que impediren l'impacte de metralla, pedres o altres objectes contundents. Moltes altres persones que s'havien desplaçat fins als masos en les proximitats del riu Millars, van aprofitar les coves per a refugiar-se de l'aviació.

D'altra banda, on es va congrega molta gent va ser en les sènies i els pous de reg. Allí es van ajuntar, cercant la protecció, els que fugien dels bombardejos amb

aquells que ja portaven temps amagats, bé per estar políticament compromesos o bé per no haver-se presentat a la crida de la seua quinta i estar acusats de deserció. La sènia de Sant Cristòfol, a la partida de Pinella, n'és un bon exemple.

En canvi, a la sènia de l'Esperança, popularment coneguda com Els Puntals (ubicada a la partida de Madrigal), entre els homes majors, les dones i els xiquets de la contornada van construir un refugi per a amagar-se dels bombardejos, aprofitant que el subsòl estava format per terra de *pinyonet*, o de pedreta, és a dir, no era de roca, per la qual cosa el van fer de manera ràpida. S'ubicava sota la figuera que encara hi ha al costat de l'edifici del pou i tenia un accés per dins de la sènia i un altre per l'hort del costat. Estava compost per una habitació o dependència, desproveïda del més mínim, que podia acollir més de trenta persones, encara que ben atapeïdes.

Semblant va ser el cas de la sènia d'El Millars, també situada a la partida de Pinella, on s'hi van refugiar a l'escala del pou vuitanta-quatre persones, entre els dies 13 i 20 del mes de juny de 1938, fugint dels darrers bombardeigs alemanys i dels combats que van ocórrer dintre de la ciutat. Una capelleta commemorativa, dedicada al Salvador, recorda el fet.

Capelleta a la sènia El Millars (AA)

VI. TESTIMONIS DELS BOMBARDEJOS

Pasqualeta Doménech Taurà, nascuda l'any 1916:

“La guerra va portar molt de patiment, tant de bo no es torne a repetir mai més. Aleshores, jo ja era casada i tenia un xiquet. Tot i això, al mes de novembre de 1936 el meu marit se'n va anar voluntari al front de Terol amb el Batalló Lenin, que estava dins de la Columna Torres-Benedito, i del qual formaven part moltíssims homes del poble. Després, va anar com a soldat i va estar destinat a Andalusia i a la província de València. Era motorista de correu i portava el *partes* des del front a la reraguarda.

Uns mesos després van començar els bombardejos. Quan venia l'aviació, el meu fill i jo ens quedàvem a casa sota l'escala, perquè ens sentíem més protegits. Ens tapàvem amb mantes per si alguna bomba explotava prop i queien coses. Vam tenir sort, no ens va passar res, però coneixia una família que vivia al carrer de Sant Roc, que també s'amagava sota l'escala, i en un bombardeig van morir el pare i la filla.

Temps més tard me'n vaig anar a Utiel, on estava destinat el meu marit. Aquella època la recorde amb molta tristesa, perquè vaig perdre el meu fill. Va agafar meningitis i no vaig poder trobar medicaments.

Després vaig tornar al poble i me'n vaig anar amb els meus pares, que ja estaven en el maset a causa dels bombardejos. Recorde que pel dia se sentien les explosions i, a la nit, passaven els soldats republicans que desertaven del front. Alguns d'ells no portaven ni sabates. Al ribàs, posàvem canterilles plenes d'aigua perquè begueren i l'endemà estaven buides.

Poc abans que arribaren els nacionals torne a anar-me'n. Tots els evacuats procedents d'ací i dels pobles dels voltants van ser destinats a la plaça de bous de València, encara que jo vaig poder reunir-me amb el meu home.

Quan va acabar la guerra, estàvem a València i teníem el risc que enviaren el meu marit al camp de concentració. Ens va costar molt tornar al poble, encara que, finalment, vam poder arribar”.

Miguel Cantavella Pitarch, nascut l'any 1925:

“A l'Ajuntament van instal·lar una sirena molt potent, que avisava de la proximitat dels avions, de les *Paves*, tal com deia la gent. Quan arribava l'atac, cadascú anava a refugiar-se el més prop possible de casa o on millor li venia.

Casa de Miguel Cantavella, al carrer de Sant Roc, enderrocada pels bombardejos (AA)

Plaça de la Vila i campanar després dels combats (AFF)

Nosaltres vivíem al carrer de Sant Roc, així que anàvem a refugiar-nos al campanar. La gent es posava en les escales i anava pujant cap amunt. També ens vam refugiar al Sindicat (la Caixa Rural), sota els arcs que estan al costat de l'antiga porta del carrer de Sant Antoni. Sota aquests arcs he dormit jo amb set xiquets més.

Tal com la guerra va anar avançant, les autoritats republicanes van haver de començar alguns refugis a les escoles de la Huerta i de Cervantes, al Calvari... Per a això, van recórrer als homes compromesos per haver estat vinculats a la dreta i als que estaven presos. Mon pare va ser un d'ells. Per culpa d'una denúncia, el van detenir a l'abril de 1938, el van tancar en una fàbrica de bombes hidràuliques, davant de l'actual monument al Llaurador i va haver de treballar obligat als refugis.

Aquell temps, quan els bombardejos es van fer més seguits, la gent se'n va anar fora del poble a les alqueries i als masets. Jo me'n vaig anar amb el meu oncle José Maria Pitarch a l'alqueria de Bou, mentre que ma mare i la meua germana se'n van anar a una altra alqueria. Al terme, quan bombardejaven, ens amagàvem a sota del llit, protegits pels matalassos.

A pesar de tot, al poble els comerços seguien oberts i jo venia tots els dies, perquè ajudava el meu oncle en la seua botiga de teixits. Un dia va sonar l'alarma i ens vam amagar en el campanar i, quan va acabar l'atac, vam veure que tota la casa de mon pare havia caigut a terra per culpa d'una de les bombes llançades.

Mentre, a mon pare, quasi dos mesos després de detenir-lo, el van portar al magatzem de Coll, davant de l'estació del ferrocarril, en companyia d'altres tretze o catorze detinguts, perquè feren d'escut humà, perquè era quan bombardejaven aquesta zona del poble. Em va contar que, dins del magatzem, entre les màquines van aconseguir fer un amagatall amb cabassos, sacs, fustes i el que van poder trobar. Allí dins se sentien un poc més protegits, perquè les bombes explotaven molt prop. Un dia, a causa dels bombardejos, els guardians van deixar la porta oberta i els presos van fugir. Mon pare va venir a l'alqueria.

Pocs dies després, van arribar els nacionals i aquí, pràcticament, es va acabar la guerra, perquè els republicans a penes van bombardejar un parell de vegades. Recorde en tornar al poble que al centre hi havia moltes cases enderrocades per l'aviació, nou al carrer de Sant Roc i algunes quantes més darrere de l'església, al carrer de la Comunió”.

Domingo Font Manzano, nascut l'any 1926:

“La meua família vivia al carrer de l'Ermita, així que quan donaven l'avís de l'alarma tots nosaltres ens arreceràvem al refugi de plaça del Calvari. Allí baix séiem junts i, en silenci, totes les persones reunides escoltàvem el soroll dels motors dels avions o les explosions de les bombes, perquè quan atacaven Borriana i Castelló ací al poble se sentia perfectament, ja que llançaven uns projectils molt grans que obrien unes bretxes tremendes.

Tot i això, aquelles inoblidables experiències despertaven en els xiquets una curiositat que no entenia de perills. Recorde que després d'un dels primers bombardejos sobre els ponts de la carretera i del tren va ocórrer en acabant de dinar, poc abans de l'hora d'anar a classe, i uns quants xiquets no vam tornar a l'escola i vam anar corrent a veure les conseqüències de les explosions. Vam trobar un tros de metralla i amb fils d'Aram el vam portar al poble, quasi com si fóra un tresor, perquè el veren tots.

Temps més endavant, durant la primavera de 1938 els bombardejos van anar produint-se dins del poble i la majoria de la gent decideix anar-se'n al terme. Nosaltres vam anar a l'alqueria dels Peretones, a la partida de Carinyena, on en un pany de cinc cases érem quasi vuitanta persones, entre xiquets, dones i homes majors.

A l'alqueria, quan sonava la sirena del poble, cada un anava a la seua dependència a refugiar-se. Els meus pares sempre deixaven preparada una *coveta*, la qual feien amb els matalassos, i allí baix era on anàvem a albergar-nos.

Alqueria dels Peretones, partida Carinyena (AA)

La veritat és que des de la meitat del mes de maig de 1938 fins a l'arribada dels nacionals, els bombardejos eren quasi a diari. A banda de diversos combats aeris que, encara que succeïen lluny d'aquí, espantaven perquè tapaven el cel i se sentien els tirs de les metralladores.

Quan vam tornar al poble, el que vam veure era horrorós. Al carrer de Nules, encara hi havia barricades dels enfrontaments armats, a més d'homes morts i cavalls rebentats. Pel centre sí que hi havia més cases destruïdes per les bombes de l'aviació”.

Carmen Pitarch Villarreal, nascuda l'any 1929:

“A aquella època, la meua família vivia al Raval del Carme, davant de l'església dels Franciscans. Recorde que, quan la sirena avisava del bombardeig, els meus pares i el meu germà es quedaven a casa, amagats sota l'escala, al rebost i a les habitacions de dalt a sota del llit. La meua tia i jo, mentrestant, anàvem a refugiar-nos sota el pont del Barranquet, on teníem la sensació de trobar-nos més segures. Allí baix, en companyia d'altres persones, séiem i esperàvem que tornara a sonar la sirena amb l'avís que s'havia acabat l'alarma.

Uns quants mesos després dels primers bombardejos ens en vam anar tots a l'alqueria de Salvadoret Usó, un amic de mon pare, que estava al camí de les Voltes, abans d'arribar a l'encreuament amb el camí de l'Assagador. En aquella alqueria vam viure una temporada fins que mon pare va decidir que ens traslladàrem al pou de Sant Cristòfol, al camí d'Artana, prop d'on estàvem, perquè va considerar que a la sènia estaríem més segurs. Allí vam romandre fins que vam tornar al poble, després que entraren els nacionals.

Bombardeig italià sobre els ponts del Millars, 21-02-1938 (CHCC)

A la sènia, els dies que bombardejaven, que en van ser molts, ens refugiàvem en l'escala del pou i, recorde, que baix del tot, tocant l'aigua, hi havia homes amagats que no eixien mai, perquè estaven compromesos. Alguns per política, altres per no haver-se presentat quan la seua quinta va ser mobilitzada. Foren uns temps molt difícils, plens de penalitats, perquè, a més de les bombes, la dieta a la sènia era molt austera, pràcticament només menjàvem creïlles bullides i coquetes de farina i oli, encara que no vam passar fam”.

Vicent Usó Cerisuelo, nascut l'any 1933:

“Nosaltres vivíem al carrer de Josep Nebot. Jo era molt xicotet, tenia quatre anys quan van començar els bombardejors, encara que algunes coses les recorde perquè són difícils d'oblidar. Les primeres vegades que sonava l'alarma ens quedàvem a la nostra casa i ens amagàvem al rebost. Més endavant, cap a finals de 1937, quan algunes bombes ja queien dins del poble, ens n'anàvem al refugi de l'escola de la Huerta.

En aquella època el poble acabava ací, darrere de l'escola tot eren horts, així que van obrir aquell refugi perquè s'amagara la gent del veïnat. Allò era un gran forat excavat quasi davant de la porta de l'escola, a l'actual carrer de Vázquez de Mella, perquè a la part de darrere encara eren horts. La boca d'entrada era prou ampla, igual podia tenir de dos metres i mig a tres d'ample i uns set o vuit de profunditat. S'abaixava per uns escalons de mig metre cada un, molt irregulars. Era una dependència recta i al final girava cap a l'escola. Recorde que en aquell moment encara no comunicava amb el refugi obert al carrer de Santa Isabel, això ho van acabar els nacionals després d'entrar al poble. Recorde també que allí baix no hi havia llum i que no era utilitzat per molta gent.

Un temps després, la meua família va decidir que ens anàrem fora del poble, com va fer quasi tota la gent. Primer ens en vam anar al Poble Sec, al maset de Moner, al costat de l'actual carrer de Miralcamp. Un dia van caure un parell de

bombes molt prop d'on estàvem i una va obrir un bretxa grandíssima al carrer, així que ens vam traslladar a un altre maset a la zona de la partida de la Mare de Déu d'Agost, on vam estar fins que van arribar els nacionals al poble”.

Base de metralladores republicanes a l'estació de la *Panderola* (AFF)

VII. LA VISIÓ INFANTIL DELS BOMBARDEJOS

Per a acabar, com a últim punt, es mostra la visió dels bombardejos realitzada pels xiquets allotjats a la Colònia Escolar Cayetano Ripoll⁷⁷ de Vila-real, instal·lada a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia. Aquest establiment, s'integrava dins de la Xarxa de Residències Infants creades pel Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat i el Patronat d'Ajuda Infantil de la província, que estava integrat pels partits polítics del Front Popular i els sindicats i presidit pel governador civil, amb l'objectiu d'atendre xiquets orfes i evacuats.

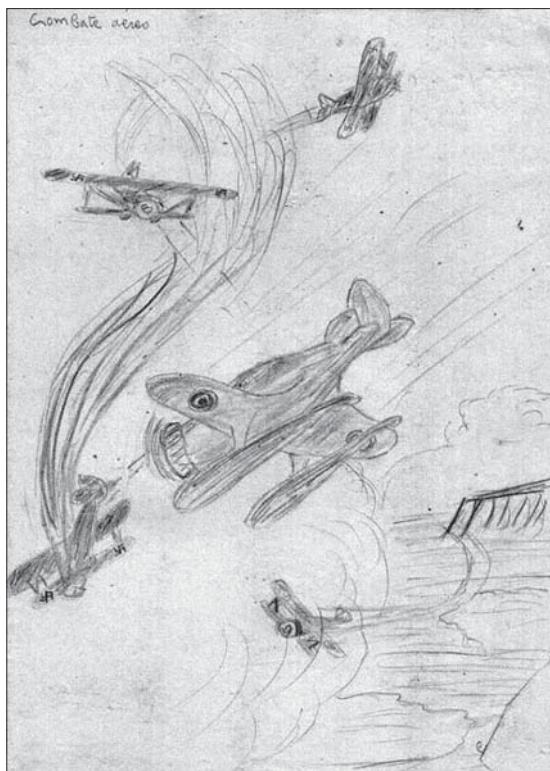
Cartell de les Colònies Escolars del Ministeri d'Instrucció Pública (BUB)

De fet, a la província va haver-hi altres deu colònies (a Castelló, Borriana, Benicàssim, Nules, Orpesa, Benicarló, etc.) que van acollir a quasi set-cents xiquets. A la colònia de Vila-real, es van desplaçar a mitjan febrer de 1937, amb la companyia d'un grup de mestres del Ministeri d'Instrucció Pública, cent vint xiquets de procedència malaguenya, província que havia estat evacuada a principis d'aquell mateix mes.

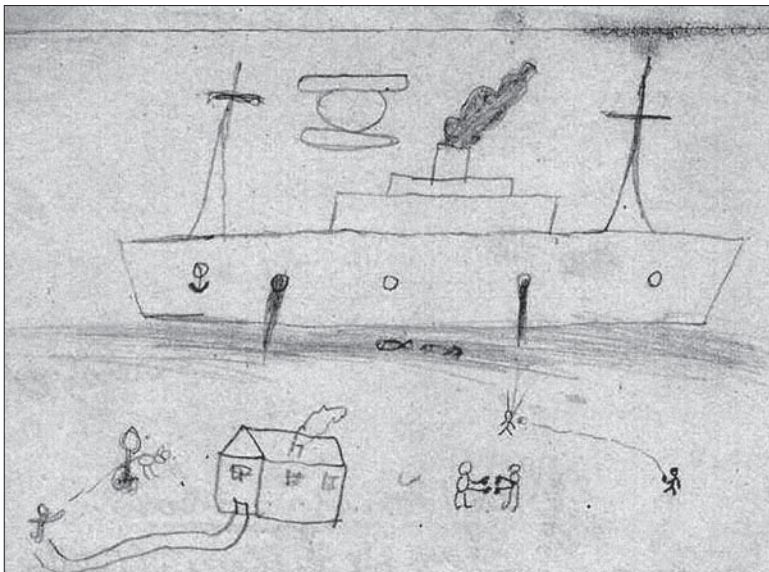
Els dibuixos d'aquests infants refugiats en les colònies mediterrànies eren enviats, alguns d'ells a través de les Brigades Internacionals, a països simpatitzants amb la causa republicana, on es realitzaven mostres i exposicions amb la finalitat

⁷⁷ Va rebre aquest nom en homenatge a l'última víctima de la Inquisició espanyola. Cayetano Ripoll fou un mestre d'escola acusat de no creure en els dogmes catòlics i va ser condemnat a València per heretge i penjat el 26 de juliol de 1826.

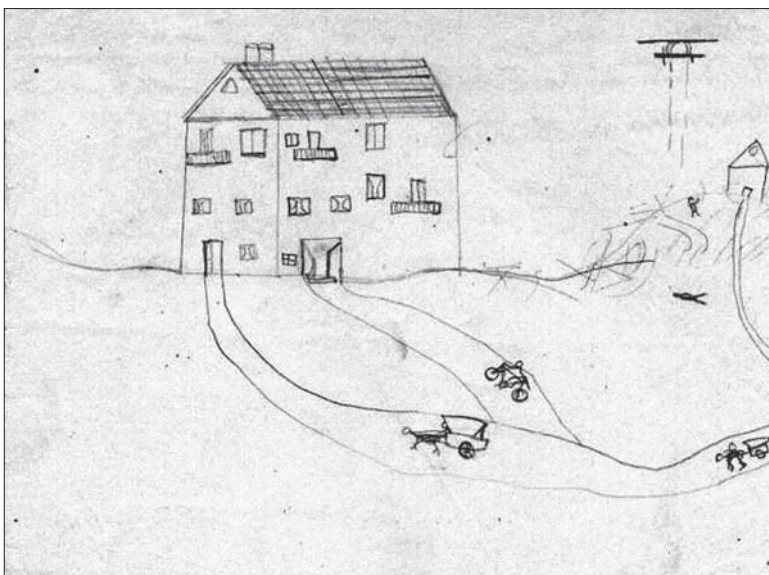
de recollir la solidaritat i la simpatia cap a les residències de refugiats, així com una aportació econòmica. Els que es mostren a continuació procedeixen de la Universitat de Califòrnia, a San Diego, on van arribar gràcies a una comunitat de quàquers, i pertanyen a la Southworth Spanish Civil War Collection, un arxiu que comprén sis-cents nou dibuixos originals d'aquestes característiques, els quals, en el seu moment, es van exposar perquè persones influents contribuïren amb diners per a les colònies infantils. En ells es pot apreciar un combat entre les aviacions rivals, un bombardeig naval que, molt probablement, reflecteix el que va veure el seu autor a Màlaga i la vivència d'un xiquet davant un atac aeri, possiblement, a la nostra ciutat.

Combat aeri, dibuix de Carlos C. González,
de 15 anys (UCSD)

Atac naval, dibuix de Juan Cebrián García,
de 9 anys (UCSD)

Bombardeig, dibuix d'Àngel Pérez Aguda,
de 12 anys (UCSD)

VIII. BIBLIOGRAFIA

ANTEQUERA, José, “1 de Abril de 1939. El día que el cielo dejó de rugir” (suplement especial), *Levante de Castellón El Mercantil Valenciano*, 4 d’abril de 2009.

APARICI GALLART, José A., *Cronología de la Guerra Civil (1936-1939) en la costa de Castellón*, Aula Militar Bermúdez de Castro (edició digital), Castelló, 2008.

ARRIMADA, Javier, *Las fuerzas aéreas en la Guerra Civil española*, ed. digital, 2006.

ARTOLA GALLEGRO, Miguel, *Historia de España Alfaguara*, 7 volums, Alianza Editorial, Madrid, 1974.

BOSCH SÁNCHEZ, Aurora, “La guerra civil en el País Valenciano”, *La guerra civil española*, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, València, 1984, p. 20-25.

DA, *Guerra, franquisme i transició*, Edicions del País Valencià, València, 2006, p. 29-167.

DA, *Historia de la Cruzada Espanyola*, volum VIII-tom XXXIII, Ediciones Españolas, Madrid, 1943.

DA, Grup per la Recerca de la Memòria Històrica, *Castelló sota les bombes*, Onada Edicions, Benicarló, 2006.

DOÑATE SEBASTIÁ, José María, “La revolución perdida III”, *Cadafal*, Vila-real, maig de 1993.

— “Primavera caliente. Recuerdos de la guerra civil”, *Cadafal*, Vila-real, setembre de 1989.

- “Primavera caliente (II). Recuerdos de la guerra civil”, *Cadafal*, Vila-real, maig de 1990.

FONT PITARCH, Domingo Juan, “Els bombardejors a Vila-real durant la Guerra Civil (1937-1939)”, *Font*, número 9, Ajuntament de Vila-real, 2007.

FONTANA, Josep i VILLARES, Ramón, *Historia de España. República y guerra civil*, volum 8, Crítica-Marcial Pons, Madrid, 2007.

FURIÓ DIEGO, Antoni, *Història del País Valencià*, Eliseu Climent editor, València, 2001, p. 596-609.

GIRONA ALBUIXECH, Albert i SANTACREU SOLER, José Miguel, *La memoria de la Guerra Civil. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, volum 18, Editorial Prensa Valenciana, València, 2007.

INFIESTA PÉREZ, José Luis, *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*, volum I, Quirón, Valladolid, 1998, p. 101.

JUAN NEBOT, Manuel, *Villarreal siglo XX. Anecdotario gráfico II (1925-1950)*, Impremta Sichert, Vila-real, 1986, p. 146-188.

MAINAR CABANES, Eladi, “La importància de l’ajut italià als militars sublevats”, *El bombardeig de Xàtiva 1939. Recull d’estudis*, Ulleye, Xàtiva, 2009, p. 41-58.

- *Bajo las bombas. La Guerra Civil en la Comunidad Valenciana*, volum 14, Editorial Prensa Valenciana, València, 2007.

MOLINER CALLERGUES, José Miguel, “La Defensa Pasiva en Vila-real. Una década de precauciones en caso de ataque aéreo”, *Cadafal*, Vila-real, maig de 1993.

MONTANER, Rafel, “28 de Marzo de 1939. Termina la tormenta de hierro” (suplement especial), *Levante de Castelló El Mercantil Valenciano*, 28 de març de 2009.

PAGÈS BLANCH, Pelai, *La guerra civil (1936-1939)*, Editorial Barcanova, Barcelona, 1993.

PANIAGUA FUENTES, Javier, *España: siglo XX (1931-1939)*, Grupo Anaya, Madrid, 1999.

SALAS LARRAZÁBAL, Jesús, “La aviación en Castellón en 1936-1939”, *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, volum LXXVII, Castelló, gener-desembre de 2001, p. 585-600.

SOLER FUENSANTA, José Ramón, *Secretos en el aire. La criptografía en la guerra civil española*, Aula Militar Bermúdez de Castro (edició digital), Castelló, 2008.

TUÑÓN DE LARA, Manuel, *Historia de España*, 14 volums, Editorial Labor, Barcelona, 1991.

TUSELL GÓMEZ, Javier, *Manual de Historia de España. Siglo XX*, volum 6, Historia 16, Madrid, 1990.

USÓ MEZQUITA, Vicent, “Salvem La Huerta”, *La Vila*, revista de l’associació cultural Socarrats, Vila-real, maig de 2005.

VICENS I VIVES, Jaume, *Aproximación a la historia de España*, Editorial Vicens Vives, Barcelona, 1980.

IX. FONTS I DOCUMENTS CONSULTATS ALS ARXIVS I HEMEROTEQUES

- Actes de les sessions municipals (1936-1939), Arxiu Municipal de Vila-real.
- Col·lecció de cartells, Arxiu General de la Guerra Civil, Salamanca.
- Col·lecció de cartells de la República i la Guerra Civil, Biblioteca Nacional.
- Col·lecció fotogràfica, Arxiu PortCastelló.
- Col·leccions fotogràfiques, sign. PS-Fotografías, Valencia 34, Arxiu General de la Guerra Civil, Salamanca.
- Col·lecció Angelo Emiliani, Arxiu Municipal de València.
- Col·lecció de cartells de la Guerra Civil (1936-1939), Biblioteca de la Universitat de Barcelona.
- Col·lecció de fotografies, arxiu de Xavier Campos Vilanova.
- Documentació diversa de la carpeta 17/1938, Arxiu Municipal de Vila-real.
- *Ejército Nacional. Cuartel General del Generalísimo*, carpeta 72, sign. C2607, Arxiu General Militar d'Àvila.
- *El Mediterráneo (1938-1939)*, Arxiu Històric Municipal de Castelló.
- *El Mercantil Valenciano (1938)*, Hemeroteca Municipal de València.
- Fons Fotogràfics, Biblioteca Nacional.
- Fons de fotografies dels bombardeigs durant la Guerra Civil Espanyola, 1936-1939 (Àlbum Aviazione Legionaria delle Baleari), Arxiu Fotogràfic del Centre d'Història Contemporània de Catalunya.
- Fons de fotografies dels bombardeigs durant la Guerra Civil Espanyola, 1936-1939 (Àlbum de fotografies soltes de Catalunya i del País Valencià), Arxiu Fotogràfic del Centre d'Història Contemporània de Catalunya.

- Fons fotogràfic, Arxiu de la Diputació de Castelló.
- *Fotografía aérea de bombardeo de Villarreal (Castellón)*, s.d), sign. I-11699-1, Archivo Histórico del Ejército del Aire, Villaviciosa de Odón, Madrid.
- *Heraldo de Castellón (1937-1938)*, Arxiu Històric Municipal de Castelló.
- *Llibre de defuncions (1937-1939)*, Arxiu Municipal de Vila-real.
- Pàgina digital de la SBHAC (Sociedad Benéfica de Historiadores Aficionados y Creadores).
- *Partes de operaciones de la Aviación Legionaria*, sign. A9116, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Partes de operaciones de la Aviación Legionaria*, sign. A9121, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Partes de operaciones de las Fuerzas Aéreas de Baleares*, sign. A9120, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Partes de operaciones de la Legión Cóndor*, sign. A9109, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Partes de operaciones de la Legión Cóndor (1936-1939)*, sign. A9125, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Resúmenes de información sobre objetivos militares en la provincia de Castellón*, sign. A134, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *Resúmenes de información sobre objetivos militares en la provincia de Castellón. Planos y croquis (1936-1939)*, sign. A83, Archivo Histórico del Ejército del Aire.
- *They Still Draw Pictures, Southworth Spanish Civil War Collection*, Universitat de Califòrnia, San Diego.

X. SIGLES EMPRADES

AA- Arxiu autor

ADC- Arxiu de la Diputació de Castelló

AFF- Arxiu Fernando Ferrer

AHEA- Archivo Histórico del Ejército del Aire de Villaviciosa de Odón, Madrid

AHMC- Arxiu Històric Municipal de Castelló

ALI- Aviació Legionària Italiana

AMVr- Arxiu Municipal de Vila-real

APC- Arxiu PortCastelló

BN- Biblioteca Nacional

BUB- Biblioteca de la Universitat de Barcelona

CHCC- Centre d'Història Contemporània de Catalunya

DECA- Defensa Especial Contra Aeronaus

HCE- Historia de la Cruzada Española

LCEMV- *Levante de Castellón - El Mercantil Valenciano*

UCSD- Universitat de Califòrnia, San Diego

Aquest llibre s'acabà d'imprimir
el dia 20 de febrer de 2010,
736 aniversari de la fundació
de Vila-real pel rei Jaume I,
als obradors de Canós Impressors, SL

DOMINGO JUAN FONT PITARCH

(Castelló, 1964) és llicenciat en Filologia Hispànica per la Universitat de València i professor de secundària en l'especialitat de Literatura i Llengua Castellana. Ha escrit diversos articles d'investigació sobre el Vila-real dels anys trenta del segle XX a la revista *FONT* i a la revista del Centre Excursionista de Vila-real, a més a més, és coautor, precisament, amb Antoni Pitarch, de l'obra *Vila-real al temps de la República (1931-1936)* publicada per l'Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real al 2006, en commemoració del 75 aniversari de la proclamació de la Segona República. Com a filòleg ha investigat les activitats escèniques a Vila-real durant la Guerra Civil, així com el teatre proletari desenvolupat per la Penya Artística Obrera.

ANTONI PITARCH FONT

(Vila-real, 1956) és llicenciat en Geografia i Història per la UNED i diplomat en Ciències Socials per l'Escola Universitària de Castelló. Actualment, compagina la seua tasca docent i professional, com a cap del Departament de Geografia i Història de l'IES BETXÍ, amb la investigació històrica, l'assaig i les afeccions literàries. No és la primera vegada que guanya un premi del Certamen Literari de l'Ajuntament de Vila-real, ja que el 1983 va guanyar la Taronja d'Or (Poesia) i el 1986 la Taronja de Plata (Narrativa). Com a historiador ha publicat diversos llibres sobre la Guerra de Successió, el Sistema Democràtic, vells oficis, etc. així com guies didàctiques sobre la taronja o la història local de Borriana i Vila-real.

Publicacions de l'Il·lustríssim
Ajuntament de Vila-real